
HRVATSKA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

DEJAN JOVIĆ

Novoformirana Narodna Republika Hrvatska izašla je iz drugog svjetskog rata ideološki, politički i etnički podijeljena, možda više od bilo koje druge jugoslavenske republike. Zbog tereta koji je novoj hrvatskoj republici u naslijeđe ostavila Nezavisna Država Hrvatska (NDH) i njen ustaški poredak, Hrvatska je bila u specifičnoj poziciji u odnosu na sve ostale republike, čak i na novostvorenu Bosnu i Hercegovinu, koja je bila sastavni dio NDH. Ustaški je poredak – koji je konačno slomljen tek sa završetkom drugog svjetskog rata na evropskom kontinentu – bio jedan od najbrutalnijih režima u okupiranoj Evropi.¹ Jedino je u NDH, naime, uspostavljen sustav represije kojeg su organizirali i nadzirali (iako pod općim političkim, vojnim i ideološkim ‘kišobranom’ stvorenim vanjskom okupacijom) domaći fašisti, te koji se gotovo isključivo primjenjivao protiv domaćeg stanovništva – prije svega manjina: Srba, Židova, Roma, kao i protiv hrvatskih antifašista. U drugim okupiranim zemljama, represiju su provodili uglavnom okupatori, pa je s njihovim porazom, te padom i kažnjavanjem domaćih suradnika tih okupatora, postalo moguće teret zločina počinjenih za vrijeme tog rata prebaciti na *vanjske faktore*. U Hrvatskoj su, međutim, koncentracijske logore (uključujući i najveći – Jasenovac) vodile *domaće snage* (često i unatoč prigovorima koje su im zbog toga upućivali okupatori), pa se po svršetku rata pitanje odgovornosti za zločine masovnih razmjera (koji bi se u današnjoj terminologiji mogli podvesti pod pojam *etničkog čišćenja* i *genocida*) postavljalo na drukčiji način.

---

¹ Od nedavno objavljenih studija o NDH, vrijedno je istaknuti posebni broj časopisa *Totalitarian Movements and Political Religions*, godište 7, broj 4, 2006, s priložima Sabine Ramet (urednice izdanja), Stanleya G. Paynea, Ive Goldsteina, Marka Biondicha, Maria Jareba i Nade Kisić Kolanović.

Istodobno, u Hrvatskoj je, tijekom cijele četiri godine okupacije, bio organiziran snažan partizanski pokret, koji nije mirovao ni čekao ishod rata, nego se aktivno borio protiv okupacijskih i domaćih (prije svega ustaških i domobranskih, a u pojedinim krajevima i četničkih) snaga. Na čelu tog antiokupacijskog Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) bio je Josip Broz Tito, koji je i sam bio Hrvat jugoslavenske i internacionalističke orijentacije. Hrvatska je pred rat bila relativno plodno tlo za djelovanje Komunističke partije, što je 1937. rezultiralo i stvaranjem Komunističke partije Hrvatske (KPH), kao posebne organizacijske jedinice u okviru Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Organizacije KPJ u Hrvatskoj imale su snažan utjecaj na politiku KPJ već od 1928., kad je tzv. “zagrebačka linija” (koju je predstavljao Josip Broz) prevladala u odnosu na lijevu i desnu frakciju u Partiji. Taj se utjecaj nastavio i nakon 1937., pa se manifestirao i održavanjem Pete zemaljske konferencije KPJ u Zagrebu, 1940. U cijelom međuratnom pe-

riodu, nezadovoljstvo vlastima je u Hrvatskoj bilo prilično. Iako je Hrvatska seljačka stranka (u principu sklona politici kompromisa unutar Jugoslavije) bila daleko najsnažnija hrvatska stranka, na marginama hrvatske politike svoju su šansu tražili i radikalni politički programi, uključujući i revolucionarne ideologije utemeljene na separatizmu (ustaštvo), i klasnoj revoluciji (komunisti).

Za razliku od ekskluzivno hrvatskog i po ideologiji fašističkog ustaškog pokreta, komunistička je ideologija bila internacionalistička, te je bilo logično da i u Hrvatskoj komunistička partija u svojim redovima ima i etničke Hrvate i etničke Srbe. Ta je dvonacionalnost odlikovala hrvatsku komunističku partiju više nego bilo koju drugu hrvatsku stranku. No, partizanski su odredi u početku bili ipak primarno sastavljeni od hrvatskih Srba, što je dijelom bilo i logično s obzirom na izravne atake koje je od svog početka ustaški poredak organizirao upravo protiv njih. Početna je neravnoteža u etničkom sastavu partizanskih jedinica² kasnije “ko-

2 Na relativno slab inicijalni odaziv Hrvata pozivima u narodnooslobodilačku borbu Tito je upozoravao u nizu svojih govora i članaka u prvim mjesecima rata, 1941. U izvještaju na savjetovanju predstavnika štabova i komandanata narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije u Stolicama, u rujnu 1941., on kaže: “Slabost partizanskog pokreta u Hrvatskoj leži u tome što on uglavnom obuhvata srpsko stanovništvo na Kordunu, u Lici, itd., a međutim vrlo mali broj Hrvata seljaka. Najsvesniji dio radništva odazvao se pozivu Komunističke partije i stupio u partizanske odrede. Ali ni ti odredi nemaju dovoljno potpore od hrvatskog stanovništva, koje sa zebnjom očekuje posljedice krvavog masakriranja srpskog stanovništva od strane divljačkih ustaških hordi Pavelića. Čak i one seljačke mase, koje mrze okupatore i Pavelićeve ustaše, boje se odmazde poslije pobjede nad fašističkim okupatorima i ustašama. Oni se boje da će za zulume odgozarati čitav hrvatski narod. To je, razumije se, neopravdani strah. Sve zavisi od samog hrvatskog naroda. Zavisi od toga da li će on tolerirati i trpjeti Pavelićevu strahovladu, zavisi od toga da li će stajati pasivno ili će aktivno stupiti, rame uz rame sa srpskim narodom, u borbu...” Citirano prema Josip Broz Tito: *Govori i članci*, knjiga I, str 14 i 15, Zagreb: Naprijed, 1959. U članku objavljenom u “Proleteru” u travnju 1942, Tito ponovno upozorava da “hrvatski narod nije dosada stupio masovno, po pri-

rigirana” – naročito od trenutka kad je došlo do mobilizacije Hrvata u krajevima koji su oslobođeni ili su ostali bez državne vlasti padom Italije (u rujnu 1943.), pa su i hrvatski partizani (a ne samo komunistička partija) kraj rata dočekali kao u punoj mjeri višenacionalna (u prvom redu : dvonacionalna, hrvatsko-srpska) politička i vojna formacija, koja se u tom smislu izdvajala od svih drugih vojski. Ona je jedina mogla postići stabilnost u međuetničkim odnosima, koji su bili snažno uzdrmani onim što se događalo u četiri ratne godine. Snaga partizanske vojske je kontinuirano rasla, iako ni do kraja rata ta snaga nije bila dovoljna da sama, a ni uz pomoć općejugoslavenskog partizanskog pokreta, zada posljednji udarac ustaško-domobranskoj vojsci, niti da ukine Nezavisnu Državu Hrvatsku. Iako su već od 1942. pa do samog kraja rata, veliki dijelovi njene teritorije bili pod partizanskom kontrolom, do poraza NDH dolazi tek s globalnim porazom fašizma i nacizma u Europi. Pa ipak, u Zagreb ulaze partizanske jedinice, a ne jedinice neke tuđe (ruske, britanske ili američke) vojske. Ta činjenica odlučujuće utječe na političke tokove koje u Hrvatskoj od samog dana završetka rata nesporno kontroliraju Titovi partizani.

U prvim tjednima i mjesecima nakon oslobođenja, partizanska je vojska bila suočena – u većoj mjeri nego druge pobjedničke vojske – s

aktivnim otporom kapitulaciji, koji su pružale poražene ustaške i domobranske snage. U priličnom broju, te su snage odbile položiti oružje i svući uniforme, ne samo 9. nego i 15. svibnja 1945. NDH nikada nije potpisala kapitulaciju, a znatan dio ustaško-domobranskih vojnih struktura u povlačenju – uključujući i vodstvo NDH – primarno je htjelo izbjeći zarobljenništvo i “zamaskirati” se u civile, te pronaći put u zemlje koje su se ili još uvijek odnosile sa stanovitim simpatijama prema propalom nacističkom projektu, ili u one zemlje koje nisu imale ugovore o izručenju ni sa jednom zemljom pobjednicom u drugom svjetskom ratu. Ta je namjera uspjela Anti Paveliću i mnogim njegovim suradnicima. Uz pomoć kanala koji su uspostavljeni u okviru Katoličke crkve, Pavelić se uspješno prerašio, te emigrirao u Latinsku Ameriku (Argentinu, a potom nakratko u Čile), odakle je kasnije doputovao u Španjolsku, gdje je i umro 1959. Za razliku od vođe srpskih rojalista i četnika, Draže Mihailovića, koji je 1946. godine uhapšen, suđen i strijeljan u Srbiji, Hrvatska je – već pod priličnim teretom zločina počinjenih u NDH od 1941. do 1945. – svoju politiku morala voditi i pod teretom činjenice da su glavni akteri ustaške politike bili još živi. Neki od njih – poput ustaškog ministra unutrašnjih poslova, Andrije Artukovića, bili su pod *de facto* zaštitom zemalja koje su bile skeptične prema

---

mjeru srpskog, crnogorskog, slovenačkog naroda, u oružanu borbu protiv okupatora”. (Ibid, str. 40.) U izvještaju o prvoj godišnjici ustanka, Tito kaže da se “u Hrvatskoj i Dalmaciji partizanski pokret odvijao neravnomjerno i dosta sporo”. Iako i u tim pokrajinama NOB dobiva čvrsti i trajan karakter, to se događa “dosta kasnije” nego u Srbiji. “Slaba strana partizanskog pokreta Hrvatske bila je to što je dugo vremena u odredima učestvovao pretežno srpski element, a vrlo malo Hrvata. Iznimka je bila Dalmacija i Primorje, gdje su partizanski odredi stvoreni od samih Hrvata.” Objavljeno u “Biltenu VŠ NOP i DVJ” za lipanj-kolovoz 1942, citirano prema *ibid.*, str 72.

jugoslavenskom pravosudnom sustavu (dijelom i zbog iskustva koje su imali sa suđenjem Draži Mihailoviću, a kasnije i Alojziju Stepincu). Iako ratni saveznik i poslijeratni (oprezni) prijatelj, Sjedinjene Američke Države su tek sredinom 1980-tih Artukovića izručile Jugoslaviji.³ Pavelić, kao i mnogi njegovi suborci i suradnici, izbjegli su izručenje i suđenje. Iako ta činjenica nije imala znatnog utjecaja na vođenje politike u socijalističkoj Hrvatskoj, ona je ipak utjecala na nju u jednom važnom aspektu: dijelom i iz tog razloga, socijalistička je Hrvatska morala biti posebno oprezna prema neprijateljskoj političkoj emigraciji, naročito onoj ekstremnoj. Također, u emigraciji se nastavio – iako vrlo oslabljen – i utjecaj ustaške ideologije, koji je značajno kompromitirao bilo kakav (pa i nenasilan) hrvatski nacionalizam. S krajem socijalizma – u devedesetim godinama – utjecaj radikalnih, nasilnih i profašističkih komponenti u okviru hrvatskog nacionalizma u emigraciji po-

kazat će se značajnijim nego što se mislilo. Istodobno, njegovo postojanje je omogućilo radikalnim nacionalistima u drugim krajevima Jugoslavije – a naročito srpskim – da stvore narativ prema kome se Hrvatska nikada nije do kraja obračunala s naslijeđem ustaštva.

Za Hrvatsku – možda i više nego za druge jugoslavenske republike – ideološke i političke podjele koje su eskalirale u drugom svjetskom ratu, dakle, nisu potpuno nestale ni s njegovim završetkom. Na već postojeće razloge za te podjele, dodati su novi – prije svega vezani za sudbinu ostataka ustaške i domobranske vojske te pratećih ih civila, koji su stradali na Bleiburgu. Ta stradanja postala su temelj jednog novog mita o žrtvovanju hrvatskog naroda pod novom, Titovom, vlašću – koji se stvarao nasuprot partizanskim mitovima o žrtvovanju naroda kao posljedici okupacije i domaćeg fašizma. Krajem rata stvorene su, dakle, nove kontroverze i novi *mitovi o žrtvovanju*.⁴ Ti su mitovi – ka-

3 O suđenju Andriji Artukoviću, vidi dokumentarni film Lordana Zafranovića: “Sumrak stoljeća (Testament)”, dovršen 1993.

4 O ulozi mitova u stvaranju nacionalnog, kulturalnog i političkog identiteta, vidi Pal Kolsto: *Myths and Boundaries in Southeast Europe*, London: Hurst, 2005. Mitovi o žrtvovanjima su jedna od najznačajnijih podgrupa u nacionalnim mitovima naroda – ne samo u jugoistočnoj Evropi, nego i šire. U hrvatskoj varijanti, mitovi o žrtvovanju uključuju interpretacije prema kojima je Hrvatska historijski bila “predziđe kršćanstva” i “bedem Evrope”, jer ju je branila pred invazijom nekršćanskih naroda – prije svega Osmanskog Carstva. Slični mitovi o “obrani kršćanstva” postoje i u drugim narodima: kosovski mit kod Srba, ali i mitovi kod Poljaka (koji su “branili Evropu pred Rusima”) samo su neki primjeri. Srpski i jugoslavenski mitovi nakon prvog svjetskog rata temeljili su se na “solunaštvu” – kao primjeru žrtvovanja za slobodu. O “solunaštvu” i usporedbi između njega i “partizanstva”, vidi Todor Kuljić: *Tito, Zrenjanin: GNB Zrenjanin*, 2005. Partizani su također razvijali mit o žrtvovanju kao važan dio identiteta nove socijalističke Jugoslavije. Bleiburški mit imao je istu svrhu – stvoriti novi hrvatski identitet na temelju ideje o kontinuiranom historijskom žrtvovanju hrvatskog naroda, kome su glavni krivci bili stranci. U suvremenoj Hrvatskoj, partizanski i bleiburški mit o žrtvovanju dijelom se “istopio” u narativu o “domovinskom ratu”, koji također u sebi uključuje koncept žrtvovanja.

snije prošireni drugim elementima (kao što su onaj o žrtvovanju zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca, ili o žrtvama tzv. Hrvatskog proljeća nakon 1971.) – stvarali temelj za alternativnu interpretaciju suvremene hrvatske povijesti, te su činili okosnicu oko koje se u polujavnoj ili potpuno privatnoj sferi formirao alternativni, nacionalistički i antikomunistički, diskurs. Taj će diskurs kasnije, u devedesetim godinama, dobiti službeni status, pa ga se i danas može naći u školskim udžbenicima, reprezentativnim govorima članova hrvatske političke elite, te u javnom mnijenju.

Dijelom iz ideoloških razloga (internacionalizma, na kojem su se temeljile ideologije svih komunističkih pokreta), ali još više kao izraz historijskog iskustva, i svoje etničke i političke strukture, partizanski se pokret, a potom i nova socijalistička vlast koja je na njemu nastala, temeljio na politici *bratstva i jedinstva*, koja je podrazumijevala ravnopravnost svih naroda u tadašnjoj Jugoslaviji.⁵ Ta ravnopravnost odnosila se i na interpretaciju nedavne prošlosti. U prvim poratnim godinama, ta se interpretacija ponajprije fokusirala na isticanje golemih žrtava koje su jugoslavenski narodi – svi redom – morali podnijeti ne samo u nedavnim sukobima protiv okupatora, te “domaćih izdajnika” (kolaboratora), nego i u dužem razdoblju manje-više kontinuirane borbe protiv strane dominacije i tuđinske vlasti. Kolektivne zasluge su se priznavale i isticale, ali se kolektivna krivica odbacivala. Isticalo se da su svi jugoslavenski narodi, pa dakle i Hrvati i Srbi iz Hrvatske –

dali golemi doprinos oslobođenju zemlje, te da niti jedan od njih nije podržavao fašizam. Ustaše nisu na vlast došle izborima (kao nacisti u Njemačkoj), nego su na nju postavljene od strane okupatora (prije svega Talijana). Prema tome, nema razloga za neku političku odgovornost većine (ili čak: značajnog dijela) hrvatskog naroda. U svakom narodu bilo je fašista i zločinaca, no oni su – prema službenoj interpretaciji događaja iz Drugog svjetskog rata – bili mala manjina, u odnosu na oslobodilačku i anti-fašističku većinu. U tu su se svrhu isticali primjeri žrtvovanja, kao i primjeri herojske suradnje i bratstva između partizana (pa i civilne populacije) raznih nacionalnosti. U Hrvatskoj se, primjerice, isticalo da je u vodstvu partizanskog pokreta bilo i Srba i Hrvata, te da partizanski pokret ne bi nikada uspio da nije jasno odbacio politiku nacionalnog segregiranja i

65

bratoubilaštva. U stvari, ta je interpretacija bila prilično jednostrana, a sa stanovišta razumevanja ljudske prirode suviše optimistička (kao što je, uostalom, i cijeli marksistički – u svojoj biti racionalistički – pogled na ljudsku prirodu). Svojim višenacionalnim karakterom, partizanski je pokret bio više iznimka nego pravilo. Njega je vodila partija koja je u predratnoj Jugoslaviji bila zabranjena, a po broju članova vrlo mala. Tragični događaji Drugog svjetskog rata pokazali su i da među jugoslavenskim narodima – ne samo na političkoj nego i na društvenoj razini – nema dovoljno solidarnosti, te da su mnogi skloni pasivno promatrati zlodjela koja se do-

5 Govoreći na Antifašističkoj skupštini Srbije, 9. studenog 1944, Tito je rekao da su bratstvo i jedinstvo te stvaranje nove narodne vlasti “najveće tekovine ove džinovske nejednake borbe”. Vidi u *Govori i članci*, knjiga I, str. 251.

gađaju njihovim susjedima i poznanicima, naročito ako su drugog identiteta, vjere ili nacije. Dubina sukoba i zlodjela koji su se dogodili tijekom rata pokazali su, ipak, neuspjeh politike približavanja raznih jugoslavenskih nacija, i njihovog stapanja u jednu, jugoslavensku. Oni su pokazali da i dobri susjedi i “braća po krvi” mogu lako zaratiti i postati neprijatelji. Iako je pogrešno tvrditi da se Kraljevina Jugoslavija raspala prvenstveno zbog unutrašnjih tenzija i sukoba (ona se raspala prije svega zbog okupacije i nasilne podjele, a ne zbog nekih nepomirljivih unutrašnjih razlika), ipak je istina da se ispod njene površine relativno brzo i lako stvorila velika količina nezadovoljstva i želje za osvetama za stare historijske račune. Malo je trebalo da barbarstvo, nasilje i sadizam izbiju u prvi plan, i u onim krajevima u kojima je stupanj pismenosti i općenite kulturalne razvijenosti bio viši od prosjeka. U stvari, hrvatski fašizam nije bio stotinama milja udaljen od ostalih srednjoevropskih fašizama – imao je slično izvorište i koristio je slične metode. Rezultat njegova djelovanja bio je tragičan. Iako su i sami iskusili zlo tog rata, vodeći su jugoslavenski partizani nakon rata ipak prebacili najveći teret odgovornosti na ‘domaće izdajnike’, dok su većinu naroda amnestirali odgovornosti. U tom smislu, njihova je poslijeratna interpretacija ratnih događaja morala biti u nekom neskladu s

onim što su proživjeli. Neki od njih ostali su trajno skeptični prema ideološkoj interpretaciji, dok su se drugi relativno lako prilagodili.

Djelomično zbog osjetljivosti otvaranja tema iz nedavne prošlosti, a dijelom i zbog vlastite ideološke vizije, nova je socijalistička vlast ključ za postizanje stabilnosti novog poretka našla u formuli koju je Josip Broz Tito izrekao u svom prvom govoru u oslobođenom Zagrebu, 21. svibnja 1945: “Dosta sa svim što je bilo!”⁶ Jugoslavija je za nju bila moguća samo kao “Nova” Jugoslavija, koja bi bila radikalno (revolucionarno) drukčija u odnosu na prethodnu, “Staru”, kraljevsku Jugoslaviju.⁷ Umjesto monarhije, ona je 1945. postala republikom, umjesto unitarne zemlje – federacijom, umjesto zemlje koja gradi jugoslavensku naciju – zajednicom naroda kojima Jugoslavija jamči opstanak i razvoj. Umjesto zemlje u kojoj se potiču religijske podjele, ona je aktivno djelovala na potiskivanju utjecaja svećenstva i vjerskih organizacija. Umjesto zemlje čiji se politički sustav temelji na stranačkom pluralizmu, ona je odlučila eliminirati ‘stranke-svađalice’, i postaviti jednu – komunističku – partiju kao političkog hegemonu. Umjesto onih aspekata tradicije oko kojih je postojao spor među narodima, socijalistička je Jugoslavija nastojala reinterpretirati prošlost na način koji bi je učinio manje kontroverznom. Tamo gdje su sporovi ostali, za-

6 Josip Broz Tito: *Govori i članci*, knjiga I, str. 287–299.

7 Već na prvom kongresu omladine Jugoslavije, 27. prosinca 1942, Tito kaže: “Ja mislim da nema nijednog među vama koji bi zaželio da se povрати ono što je bilo”. (Ibid, str. 121.) U članku “Značaj odluka AVNOJ-a za daljnji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice”, on kaže da se “narod ne bori za onu bivšu mačehinsku Jugoslaviju, već za novu Jugoslaviju, koja treba da mu osigura život dostojan čovjeka”. (Ibid, str. 186.) Tu poziciju ponavlja mnogo puta kasnije.

ključeno je da se oni stave *ad acta*. Budućnost (izrečena kao vizija zajedničkog razvoja socijalizma, kao prijelaznog razdoblja između klasnog i nacionalističkog prema besklasnom i internacionalističkom društvu) povezuje jugoslavenske narode – prošlost ih dijeli. Ta vizija budućnosti – izražena u ideološkoj slici poželjnog cilja, prema kojem se stvarnost korigira u dugoročnom procesu stalnih reformi – bit će u samom srcu jugoslavenskog političkog i svakog drugog identiteta u sljedećih četrdesetak godina. S padom te ideološke vizije stvorit će se uvjeti za raspad same jugoslavenske države – ali ne samo na razini federacije, nego i na razini republika. S padom socijalizma, raspast će se tako (kao što će se kasnije pokazati – privremeno) i sama Hrvatska. Taj će raspad unutar Hrvatske (koji je rezultirao i *de facto* izdvajanjem jednog njenog dijela – samoproglašene Republike Srpske Krajine – na nekoliko godina) biti rezultat obnove ideoloških, političkih i etničkih razlika koje je socijalistička ideologija “okrenutosti prema budućnosti”, praćena politikom bratstva i jedinstva, relativno uspješno prevladavala prije nego što je zapala u krizu.

Politika “prevazilaženja prošlosti” i “okretanja prema budućnosti” imala je, nesumnjivo, iznimno pozitivne učinke za stabilnost Hrvatske i cijele Jugoslavije. Ona je dala nadu u mogućnost promjena, te je bila motivirajući faktor brzog razvoja. No, dugoročno, ona je

imala i neke nepovoljne efekte, koji su se možda mogli izbjeći. Naime, ta je politika (naročito jer je bila utemeljena na političkom monizmu, a ne pluralizmu) potisnula rasprave o kontroverzama nedavne (i dalje) prošlosti. Uzroci katastrofe kroz koju su jugoslavenski narodi – a naročito oni u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini – neposredno prošli svedeni su na pojednostavljenu (i često problematičnu, suviše ideološku, iako sa stanovišta političkog interesa vrlo korisnu) interpretaciju. Istina je da je nakon velikih ratova teško, a često i nepoželjno, otvarati rasprave o njihovim uzrocima – budući da su uspomene svježije, a gubici veliki. U akademskoj literaturi koja se bavi pitanjem poslijeratne normalizacije, nema jedinstvenog odgovora na pitanje: je li prisjećanje korisnije od zaborava, kad se radi o interpretaciji tako teških epizoda iz prošlosti.⁸ Na jednoj strani, vjeruje se da je dužnost onih koji su proživjeli strahote ratova – da se sjećaju tih strahota, i da na nove generacije prenesu uspomene na njih. Zaborav zločina je prvi korak prema njegovom ponavljanju. Na drugoj strani – bez zaborava takvih tragičnih događaja, nije moguće ostvariti puno pomirenje unutar društva, niti je moguće okrenuti se “prema budućnosti”. Uspješno prevladavanje tragičnih iskustava iz nedavne prošlosti, uvijek ovisi o nalaženju ravnoteže između onog što se pamti i onog što se zaboravlja.

---

8 O tim kontroverzama, vidi u Paul Connerton: *Kako se društva sjećaju*, Zagreb: Antibarbarus, 2004. (Pol Konerton, *Kako društva pante*, Beograd: Edicija Reč, 2002.) O sjećanjima i njihovoj važnosti u političkom smislu, vidi također i Todor Kuljić: *Kultura sjećanja*, Beograd: Čigolja, 2006. Za daljnju razradu ovoga, vidi moj članak: “‘Official memories’ in post-authoritarianism: an analytical framework”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, god. 6, br. 2 (avgust 2004), str. 97-108.

Takva je bila i politika jugoslavenskih komunista nakon Drugog svjetskog rata. Pamtile su se tragične epizode, ali se nije inzistiralo na beskrajnom raspravljanju o tome tko je za njih bio kriv, odnosno odgovoran. Smatralo se da je bolje da se svježe rane ne diraju, i da se prisjećanje osloni na slavljenje uspjeha, a ne toliko na podsjećanje na tragedije. Na kraju rata, nove su vlasti višekratno proglašavale široku amnestiju za sve one “koji nisu okrvavili ruke”, te su u načelu odustajale od progona svih onih koji su prihvatili te pozive. U nekim slučajevima – a vjerojatno i u ne malom broju slučajeva – nekadašnji su pripadnici neprijateljskih (u Hrvatskoj uglavnom domobranskih, a vrlo rijetko ustaških) formacija uspjeli započeti uspješne karijere, čak i u javnom sektoru.⁹ No, činjenica je da su osobne uspomene mnogih ljudi – koje su potom postale temelj za razne privatne (neslužbene, “zabranjene”) interpretacije prošlosti (i povijesti) – bile u priličnom neskladu s javnom, službenom interpretacijom. Taj nesklad preživio je duže nego što se oficijelna ideologija nadala – te je kasnije (s raspadom Jugoslavije) “isplivao” na površinu. Najprije kroz alternativne “čuvare identiteta” (ponajprije crkvene institucije i u krugovima antisocijalističke intelektualne kontraelite), a potom i u (sve otvorenijim) medijima, pojavile su se teme koje su – možda upravo zbog ovakve (razumne) politike izgledale kao tabuizirane: zločini iz Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća, pitanje interpretacije ustaštva i četništva, stvarni broj žrtava, itd. Politička dinamika

između snaga poretka i alternativnih političkih snaga u velikoj je mjeri bila određena tim procjepom u interpretiranju prošlosti.

Vizija budućnosti u kojoj se zla nacionalizma i bratoubilačkog ratovanja neće više nikada ponoviti, i u kojoj zemlja više nikada neće biti žrtva strane okupacije ili tuđe vladavine, ne samo da je bila poželjna sa stanovišta onih koji su i sami mogli vidjeti kuda vode radikalne i ekstremne politike, nego je ubrzo postala i glavnom motivirajućom snagom u sigurnosno-političkoj stabilizaciji i ekonomsko-socijalnoj obnovi zemlje. Okrenutost prema budućnosti a ne prošlosti (izražena i u Titovoj paroli: “Dosta s onim što je bilo!”) zadržana je kao temeljna orijentacija jugoslavenske (a time i hrvatske) politike u cijelom razdoblju socijalizma – od 1945. do 1990 – premda ne sa istim intenzitetom. Iako se – naročito u vanjskoj politici – vodilo računa o pragmatičnosti, pa se ponekad prihvaćalo da ideološki principi zauzmu “drugi red” u odnosu na “nacionalne interese”, jugoslavenska se politika nikad nije odrekla socijalističke vizije preobrazbe svijeta. Ona se temeljila ne toliko na pokušaju da se (kao što bi bio slučaj u konzervativnim porecima) prošlost ponovi i nastavi unedogled, niti na tome da predstavlja stvarnost onakvu kakva jest (kao što se, navodno, događa u liberalnim porecima, u kojima politička vlast prije svega ima predstavničku ulogu, te je stoga izraz periodičkih izbora), nego prije svega na tome da se zamisli, definira, a potom i gradi (oblikuje) *nešto novo*. Jugoslavenski se socijalizam – kao uostalom i drugi post-revolucionarni po-

9 Nedavni slučaj slovenskog ekonomista Aleksandra Bajta, koji je 2002. objavio svoje uspomene na razdoblje provedeno u rojalističkoj vojsci, nije tipičan, ali nije ni tako izniman. Vidi Aleksander Bajt: *Bermanov dosje*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.

reci – temeljio na viziji novog. Njegov je pokretač bila ideja o novom, još nedoživljenom, neisprobanom, neviđenom. Socijalizam je u tom smislu bio definiran kao prijelazno razdoblje između sadašnjosti i budućnosti, ne samo u nekom vremenskom smislu, nego i u normativnom (u smislu uspostavljanja novih odnosa među ljudima). Jugoslavenski su komunisti razvili specifičnu viziju budućnosti – promovirajući samoupravni socijalizam, koji je trebao biti alternativa onom tipu socijalizma koji se gradio u Sovjetskom Savezu, Kini i u većini drugih socijalističkih zemalja. Prošlost, a dijelom i sadašnjost, bili su mu smetnja, ili čak i “neprijatelji” – u svakom slučaju: nešto što treba zamijeniti i prevladati. Iz te pozicije može se bolje razumijeti nastojanje da se prošlost potisne, ili čak i “zaboravi”. To se odnosilo ne samo na nedavnu prošlost, nego i na daljnju, koja je – kao i u svakoj ideologiji – interpretirana selektivno. Zbog toga je za analizu jugoslavenskog socijalizma centralno pitanje: kakva ga je to vizija vodila? Kakva je zemlja trebala postati Jugoslavija, i – kakva je u njoj bila pozicija i vizija hrvatske budućnosti? Odgovor je: radikalno drukčija u odnosu na hrvatsku prošlost.

Hrvatski partizani, koji su od 1945. određivali daljnji tok i sadržaj hrvatske politike, bili su inspirirani idejom o radikalnoj promjeni – ako ne već i izravno: revoluciji – u odnosu na

sva prethodna razdoblja. U odnosu na neposredne prethodnike – ustaše – razlika je bila totalna. Nespojivost ideje komunističkog internacionalizma (koju su promovirale nove hrvatske vlasti) s idejom radikalnog fašističkog nacionalizma (koja je bila u temelju ustaške politike) dovela je do potpune nemogućnosti kompromisa između ustaša i partizana. Za razliku od ustaša, partizani su bili zagovornici politike suradnje s drugim jugoslavenskim narodima, pa su nakon rata obnovili Jugoslaviju. Unutar Hrvatske, partizanska i ustaška politika – naročito u odnosu na nacionalno pitanje – razlikovale su se kao nebo i zemlja.¹⁰ Partizani su bili jedina organizirana vojno-politička formacija koja se suprotstavila ustaškom etničkom čišćenju i genocidu nad srpskom, židovskom i romskom zajednicom. Poslije rata provodila se politika punog uvažavanja i afirmacije tih grupa – naročito srpske, koja je u novoj klasifikaciji nacionalnih grupa imala status “konstitutivnog naroda”. (Židovska i romska zajednica tretirane su kao etničke grupe, ne kao narodi i narodnosti.) Iako je teško govoriti o nekoj posebnoj hrvatskoj vanjskoj politici – budući da je vanjska politika bila vođena na razini federacije – ipak se i u toj politici vodilo računa o posebnim interesima pojedinih republika i pokrajina. Hrvatska nije bila poseban problem u vanjskoj politici, budući da nije bila geografski rubna

---

¹⁰ Ovo je potrebno jasno reći, jer je danas vrlo popularno – čak i politički korektno – spajati socijalizam komunističkog tipa i fašizam/nacizam, te ih oba tretirati kao “totalitarizme”. Političko opravdanje za takvo izjednačavanje nalazi se često u Rezoluciji 1481, koju je Parlamentarna skupština Vijeća Evrope donijela 25. januara 2006. Puni tekst te rezolucije je dostupan na: [<http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta06/Eres1481.htm>]. Ta rezolucija u hrvatskom kontekstu, međutim, omogućava revizionizam povijesti, te olakšava posao onima koji pokušavaju rehabilitirati ustaštvo.

zemlja, poput Slovenije i Makedonije. Pa ipak, kao dio Jugoslavije, socijalistička je Hrvatska bila dio antinacističke pobjedničke koalicije, te je isticala svoje zasluge za vjerojatno naj snažniji evropski oslobodilački pokret, kome je dala golem doprinos. Možda i više od drugih, Hrvatska je inzistirala na tome da je partizanski pokret bio u njoj vrlo snažan, te da ustaše nisu bili predstavnici većine, niti su ikada imali suglasnost većine Hrvata. Na tome su naročito inzistirali hrvatski povjesničari – uključujući i Franju Tuđmana, kasnijeg predsjednika samostalne Hrvatske. Hrvatska je poslije rata, kao i druge jugoslavenske republike, bila zainteresirana za suradnju prije svega sa onim zemljama koje su pripadale pobjedničkoj koaliciji. Prema zemljama koje su bile okupatori – naročito Italiji i Njemačkoj – i Hrvatska se (u okviru jugoslavenske vanjske politike) odnosila s priličnom dozom skeptičnosti, sve do sredine sedamdesetih godina. To se, također, reflektiralo i na odnos prema manjinama koje su bile vezane uz te zemlje – naročito njemačkoj i talijanskoj, s izuzetkom onih njihovih pripadnika koji su sudjelovali u partizanima, ili su pokazali izričitu lojalnost novim vlastima. Gotovo cijela njemačka zajednica, i veći dio talijanske zajednice bio je pod pritiskom, koji je rezultirao egzodusom.¹¹ Razlozi nisu bili samo (a možda čak ni primarno) etničke naravi, nego su uključivali političke i osobne animozitete stvorene u Drugom svjetskom ratu. Također, novi je poredak – socijali-

zam – uplašio priličan broj ljudi, koji su (čak i kad nisu morali) odlučili svoj budući život graditi negdje drugdje. Manjine su u tom smislu imale ipak neku alternativu u svojim “matičnim zemljama”. Promjena etničke strukture – naročito u Istri (kad se radilo o talijanskoj manjini) te u rubnim područjima Slavonije (Nijemci) nije bila predmetom neke ozbiljnije rasprave sve do početka devedesetih godina. Važno je, međutim, zabilježiti da je Hrvatska nakon Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća, postala u većoj mjeri etnički homogena nego što je bila ikad ranije: u ratu se broj Srba, Roma i Židova značajno smanjio, dok se u poraću smanjio broj Talijana i Nijemaca. U drugoj polovici 20. stoljeća, Hrvatska je bila jedna od “najhomogenijih” (sa stanovišta etničke strukture) jugoslavenskih zemalja – jedino je Slovenija imala manje “manjina”. Ta je činjenica kasnije – naročito u osamdesetim godinama – poslužila kao osnova za tezu da je socijalistička Hrvatska neka vrsta “nastavka”, ili čak i “uspješnog dovršetka” projekta etničke homogenizacije, koju je u svom najbrutalnijem obliku organizirao ustaški poredak. Na drugoj strani, možda i da bi izbjegla daljnje kontroverze oko pozicije nehrvatskih grupa u samoj Hrvatskoj, politički je vrh socijalističke Hrvatske tolerirao natprosječnu zastupljenost (naročito) Srba u političkim, vojnim, policijskim i drugim državnim službama, te u partijskom aparatu – ne bi li pokazao da nema ni govora o tome

11 Za odličnu analizu sudbine istarskih Talijana vidi knjigu Pamele Ballinger: *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton University Press, 2003. Također, od koristi, nadam se, može biti i poseban broj časopisa *Journal of Southern Europe and the Balkans*, s tomom: “Memories of Wars: Italy and her Eastern Adriatic Neighbours since 1989”, kojeg smo uredili Ilaria Favretto i ja. Vidi *JSEB*, god. 6 (2004), br. 2 (august), str. 91-204.

da je nova, socijalistička Hrvatska i dalje neprijateljska prema svojoj srpskoj zajednici. Ta se natprosječna zastupljenost Srba u političkoj eliti može se, također, objasniti i njihovom većom zastupljenošću među partizanima, a naročito prvoborcima (borcima od 1941. godine) – koji su tijekom cijelog perioda socijalizma bili neka vrst jamca i kontrolora revolucionarnih dostignuća.

Osim ideologijom i principima, pozicija Srba u socijalističkoj Hrvatskoj bila je određena i stanovitim kompromisima – kako na općejugoslavenskom, tako i na hrvatskom planu. Pored toga što su doista bili natprosječno zastupljeni u partiji¹² (iako se uvijek vodilo računa da na najvišim pozicijama veliku većinu čine Hrvati), ideološki koncept koji je inzistirao na jednakosti većih i manjih zajednica unutar Jugoslavije priznao im je status “konstitutivnog naroda”, i time ustavno-političku jednakost sa daleko brojnijim Hrvatima. Jugoslavenski je poredak bio utemeljen na ideji da nitko ne smije biti tretiran kao manjina, nego kao ravnopravan većini, pa je čak iz službenog vokabulara izbacio i pojam “manjina” – čak i za neslavenske manjine, koje je proglasio “narodnostima”. Budući da su Srbi bili narod s najvećim brojem svojih pripadnika u drugim republikama – izvan same Srbije – takvo priznanje statusa pogodovalo je najviše njima, iako je također pogodovalo i drugim manjinama: npr. Hrvatima u Bosni i Hercegovini, Crnogorcima

u Srbiji i svim drugima. Na drugoj strani, Hrvatska je uvijek odbijala da se na njenom teritoriju osnuje neka posebna “autonomna pokrajina” u kojoj bi Srbi bili većina, iako je takvih prijedloga bilo. Također, sve do početka sedamdesetih godina, relativno se malo napravilo na obnovi naselja i krajeva stradalih u drugom svjetskom ratu, a u kojima je najveći broj žrtava bio srpske nacionalnosti. Primjerice, Lika, Kordun i Banija su ostali među najslabije razvijenim krajevima Hrvatske. Primjer Istre i dalmatinskih otoka – koji su se, zahvaljujući prije svega turizmu, razvili u jedno od najbogatijih područja u zemlji, iako su ranije bili nerazvijena područja – nije se ponovio u ovim krajevima. U svakom slučaju, srpsko stanovništvo (i zbog toga) nije vidjelo sebe kao neku privilegiranu grupu, nego je – upravo obratno – ponekad postavljalo pitanje ekonomske ravnopravnosti unutar same Hrvatske. Na drugoj strani, budući da su se više od Hrvata oslanjali na podršku države te na državne poslove, mnogi Hrvati su Srbe vidjeli kao privilegiranu grupu. Ni to se pitanje nije postavljalo u javnom diskursu, ali je “tinjalo” u alternativnim diskursima, u paralelnim i privatnim “povijestima” – da bi kasnije (a naročito krajem šezdesetih i u osamdesetim godinama) izbilo na površinu. Kad se o njemu raspravljalo u političkim krugovima, to je bilo u vrlo zatvorenim forumima, s punom sviješću o potencijalnim opasnostima takvih javnih rasprava.

---

12 Istina je da je broj Srba u članstvu SKH uvijek bio veći nego u hrvatskoj populaciji općenito, ali opet ne toliko veći da bi oni imali odlučujuću ulogu u samoj Partiji. Primjerice, 1974. godine, 64,4 posto članova SKH su bili Hrvati, a 24,7 posto Srbi. Jugoslavena je bilo 6,6 posto, dok su ostale etničke grupe bile zastupljene s manje od dva posto. (*Informativni Pregled* [službeni bilten CK SKH], br. 3, 1976.

Mnogo značajnija od etničke, bila je ideološka i politička homogenizacija Hrvatske, koja je ponekad bila i rigidnija od one u ostalim dijelovima Jugoslavije. Ta je homogenizacija, na jednoj strani, bila dobrovoljna. Novi je poređak osigurao mir i stabilnost – i time se legitimirao kao bazično uspješan, ne samo u Hrvatskoj, nego u cijeloj Jugoslaviji. Također, ideološka homogenizacija bila je rezultat uvjerenja mnogih Hrvata da je socijalistička Jugoslavija doista riješila *hrvatsko pitanje*, te da je Hrvatima omogućila ostvarenje dva glavna politička cilja – (hrvatsku) republiku i (jugoslavensku) federaciju. Uz to, Titov politički program omogućio je Hrvatskoj da nakon rata ne živi pod stalnim optužbama za ustaštvo, nego da novi legitimitet crpi iz antifašističke borbe u kojoj je sudjelovalo mnogo Hrvata. Iako je u prvim poratnim godinama bilo slučajeva osvete, najveći broj nekadašnjih domobrana (ne i ustaša) mogao je mirno nastaviti život u Hrvatskoj. No, bez obzira na sve to, socijalistička je Hrvatska bila vrlo oprezna kad se radilo o bilo kakvoj opozicijskoj aktivnosti, vjerojatno zato što je bila svjesna potencijalne snage hrvatskog nacionalizma. Nakon 1948. je, također, uvijek postojala latentna opasnost poticanja i iskorištavanja *hrvatskog pitanja* od snaga izvana, uključujući tu i Sovjetski Savez (trajno zainteresiran za izbijanje na Jadran, strateški važno more u okviru tadašnje hladnoratovske podjele). Opasnost hrvatsko-sovjetskih veza rezultirala je posebnim oprezom prema, primjerice, Andriji Hebrangu i njegovim političkim i ideološkim nasljednicima. Također, kažnjavale su se i ideje o približavanju nekadašnjih ustaša i onih hrvatskih nacionalista koji su sudjelovali u parti-

zanima – aktualizirana sredinom šezdesetih, kad se i u političkoj emigraciji i među disidentima u samoj Hrvatskoj počela spominjati ideja o “nacionalnom pomirenju”, kojim bi trebalo prevladati ideološke razlike u korist stvaranje samostalne Hrvatske ili drugih “nacionalnih” ili “državnih” ciljeva. Socijalističke su vlasti u Hrvatskoj – što zbog prošlosti, a što zbog dvo-nacionalne strukture, naročito u pojedinim krajevima uz granicu s Bosnom i Hercegovinom – bile posebno osjetljive na bilo koji oblik nacionalizma. Liberalni i verbalni nacionalizam su kažnjavale isključenjem iz javnog života ili kraćim zatvorom, dok su proustaški i nasilni kažnjavale strogim i dugotrajnim zatvorskim kaznama. Pokušaji nasilnog djelovanja, uključujući i terorizam ili razne diverzije, kažnjavao se nasilnim akcijama od strane tajne policije, što je ponekad dovodilo i do političkih ubojstava. Pritom su ponekad stradali i ljudi koji zapravo nisu bili protivnici socijalizma, pa i oni koji nisu bili protivnici jugoslavenske ideje – ali su bili zagovornici ozbiljnijih političkih reformi, koje bi dodatno unaprijedile autonomiju Hrvatske u jugoslavenskoj federaciji. Ali, ne može se generalizirati: mnogi od onih koje su partija, policija i državni aparat tretirali kao opasne protivnike stabilnosti i opstanka poretka, kasnije su se tako i iskazali – djelujući dopuštenim i nedopuštenim sredstvima da bi ostvarili svoje ciljeve.

U samostalnoj je Hrvatskoj danas popularno tvrditi da je socijalistički sistem bio utemeljen prije svega na represiji, i da je on uglavnom represijom održavao stabilnost. Nema dvojbe da je – naročito nakon rata – represija bila značajan faktor stabilizacije poretka. Ta je represija

ja jednim dijelom bila sastavni dio revolucionarne logike koju su promovirali jugoslavenski komunisti (ideje “eksploatacije eksploatatora”, “klasne borbe”, “diktature proletarijata” i sl.), a drugim je također i izraz potrebe (a ne samo želje) da se onemogući ponavljanje zlodjela kakva su počinjena u netom svršenom ratu. Tito je (ali ne samo on – to su uvjerenje dijelili i mnogi drugi) vjerovao da bi bez snažne komunističke partije i njene vlasti, moglo doći do obnove međunacionalnih konflikata, i do ponavljanja sukoba. “Administrativne mjere”, kako ih je on eufemistički nazivao, nisu nikada bile do kraja isključene. Također, represija je ponekad imala i privatni karakter – kao osveta onih koji su 1945. osvojili vlast nad onima za koje su vjerovali da su ih ekonomski eksploatirali ili politički tlačili u prošlosti. Pojam osvete nije bio stran ni jugoslavenskoj, ni drugim sličnim revolucijama u prošlosti: podjednako na Istoku, kao i na Zapadu.¹³ Naročito su stradali oni komunisti koji su se krajem četrdesetih stavili na stranu Staljina, a ne Tita.¹⁴ Goli otok je bio jedna od najružnijih epizoda jugoslaven-

skog socijalizma, koja je kasnije (u osamdesetim godinama) poslužila za stvaranje šireg antisocijalističkog raspoloženja. Još krajem pedesetih godina, a naročito sredinom šezdesetih – tj. poslije pada Aleksandra Rankovića – i sam je politički vrh priznao da je primjena represije bila prevelika. No, bez obzira na značaj represije, politička stabilnost Hrvatske i Jugoslavije ne mogu se objasniti samo – pa čak ni primarno – represijom. Nijedan se poredak ne može održati samo na represiji – koliko god bio autoritaran ili čak totalitaran. Da bi se održao, potrebna je stanovita uvjerenost puka, ili barem njegove značajne većine, da je vlast legitimna. U liberalno-demokratskom poretku, legitimnost se temelji na izborima, ali se pritom mora razviti i svijest o opravdanosti i važnosti izbora, te legitimnosti vlasti koja proizlazi iz periodičnih i poštenih izbora. U socijalističkom poretku, legitimnost se temeljila s jedne strane na historijskoj misiji (ostvarenju historijskih interesa radničke klase kao većine društva), a s druge – na uvjeravanju puka da je postojeća vlast najbolji odgovor na izazove vremena.¹⁵ S

-
- 13 Tito, također, koristi pojam “osveta” u svojim govorima s kraja Drugog svjetskog rata – ali rijetko. U govoru ranjenim borcima Druge proleterske brigade, 7. lipnja 1945., on kaže: “Mi smo osvetili rane koje su njemački osvajači i njihovi najamnici zadali našim narodima.” (Josip Broz Tito: *Govori i članci*, knjiga I, ibid. str. 310.) Eksplicitniji je, međutim, u svom prvom govoru u Ljubljani, 27. svibnja 1945, kad govori o “narodnim izdajnicima”, i kaže: “Ruka pravde, ruka osvetnica našeg naroda dostigla ih je već ogromnu većinu, a samo jedan mali dio uspio je pobjeći pod krilo pokrovitelja van naše zemlje.” (Ibid., str. 304.)
- 14 O rascjepu u SKJ povodom sukoba Tito-Staljin objavljen je priličan broj studija, ali vjerojatno najbolja i dalje ostaje knjiga Ive Banca: *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb: Globus, 1990.
- 15 O legitimiranju jugoslavenskog socijalističkog poretka, vidi: Siniša Malešević: *Ideologija, legitimitet i nova država: Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*, Beograd: Fabrika knjiga, 2003. Također, vidi moju knjigu: *Jugoslavija, država koja je odumrla*, Zagreb/Beograd: Prometej/Edicija Reč, 2003. Za analizu legitimteta poredaka općenito, Max Weber i dalje ostaje klasik.

liberalne pozicije gledano, socijalistički poredak u Jugoslaviji nije bio legitiman, jer nije bilo mehanizama utvrđivanja volje puka. No, to je liberalna pozicija. S komunističke pozicije, taj je poredak bio legitiman sve dok je pomicao društvo prema većoj jednakosti, te poboljšavao poziciju radničke klase u odnosu na druge slojeve stanovništva.¹⁶ S patriotske točke gledano, jugoslavenski je poredak bio legitiman u mjeri u kojoj je štitio i povećavao nezavisnost zemlje u odnosu na vojno-političke blokove, te koliko je štitio nacionalne interese u odnosu na susjedne zemlje. Također, jugoslavenski nacionalisti (kojima je koncept socijalističkog jugoslaventstva bio neprihvatljiv iz ideoloških i praktično-političkih razloga) smatrali su ga uspješnim u mjeri u kojoj osigurava jedinstvo Jugoslavije.

74

Nedvojbeno je da je u gotovo svakom trenutku od 1945. do 1986. jugoslavenski politički sistem osiguravao dovoljnu podršku ne samo relevantnih faktora u zemlji (političkih elita pojedinih republika i pokrajina, vojne, poslovne i intelektualne elite), nego i da je smatran

kao uspješan i legitiman i od strane goleme većine zemalja svijeta. To pokazuje činjenica da je u Jugoslaviji bilo relativno malo političkih pobuna, te da su one koje su se događale (1968. na Kosovu, 1971. u Hrvatskoj) bile prevladane (sa stanovišta sistema) uspješno i bez velikih potreza. Podrška puka je bila ponekad eksplicitna,¹⁷ a ponekad prešutna. Politička je elita u raznim situacijama popuštala pojedinim svojim kritičarima, kako bi ublažila potencijal za nezadovoljstvo. Ona je pristajala na kompromise – ponekad s dogmatskim, a ponekad s liberalnim snagama. U određenim je trenucima išla naku separatističkim nacionalistima, a u drugim – unitaristima. Slično je bilo i u vanjskoj politici, gdje su periodi bliskosti sa Sovjetskim Savezom bili zamjenjivani periodima u kojima se Jugoslavija oslanjala na Sjedinjene Države i zapadne zemlje. No, to je balansiranje bilo prije svega taktičkog karaktera, i uglavnom s ciljem daljnjeg ostvarivanja vizije socijalizma u zemlji. U cjelini gledano, ono je bilo uglavnom uspješno, iako zasnovano na kompromisima koje je

---

16 U nizu svojih govora već 1945. Tito objašnjava razliku između “formalne” i “suštinske” demokratije. U govoru na prvom kongresu Narodnog fronta, objavljenom u *Borbi*, 8. avgusta 1945, on kaže: “Partije bi zaista uspostavile demokratiju njihovog tipa, tj. objesile bi firmu iza koje bi se sakrivala diktatura jedne manjine. Ali, šta ćete, naš narod neće takve demokratije. Naš narod je shvatio da nije baš najbolja ona demokratija koja se izražava samo u kuglicama za vrijeme glasanja, nego da je bolja ona demokratija koja ima dubokog smisla za ravnopravnost, za socijalnu ravnopravnost masa. Demokratija bez krupnih socijalnih reformi – nije demokratija. Naš narod izvojevao je sebi svoj tip demokratije, gdje postoji puna sloboda za ogromnu većinu narodnih masa, a u isto vrijeme za jednu neznatnu manjinu postoje samo izvjesna ograničenja, ograničenja koja im onemogućavaju da rade što hoće, odnosno da vladaju...” Vidi Josip Broz Tito: *Govori i članci*, knjiga I, str. 387.

17 Primjerice, prilikom proslave Dana mladosti (odnosno, službenog rođendana Josipa Broza Tita), 25. maja. Štafeta mladosti – kao i sve manifestacije organizirane povodom njenog prolaska kroz razne krajeve u zemlji – služila je kao vidljiv izraz podrške i lojalnosti državnoj politici.

ponekad bilo teško pomiriti s ideologijom, a ponekad i teško međusobno pomiriti.

Budući da se ovaj tekst bavi Hrvatskom, a ne toliko drugim republikama nekadašnje Jugoslavije, treba objasniti prije svega zašto i kako je poredak postigao taj stupanj podrške u samoj Hrvatskoj. Zašto su mnogi Hrvati – ne naravno svi – uopće pristali na socijalističku Jugoslaviju? Zašto i kako su odustali od njenog potkopavanja ili od permanentnog oponiranja? Kako je bilo moguće da je u određenim trenucima izgledalo čak i da je Hrvatska privrženija socijalizmu u Jugoslaviji od nekih drugih krajeva – te da se čak i u osamdesetim godinama svrstava na stranu “ustavobranitelja” i snaga koje zagovaraju *status quo*, kad su neki drugi krajevi: naročito Slovenija, Kosovo i Srbija, tražili radikalnije promjene u politici nacionalnog pitanja, ili u pitanju socijalizma? Teško je danas utvrditi stupanj *socijalističnosti* i *lojalnosti* projektu samoupravnog socijalizma u pojedinim republikama i pokrajinama, ali se sa sigurnošću može reći da je službena Hrvatska sebe vidjela prije svega kao neku *avangardu* tog koncepta, i nije bila u prvim redovima njegova rušenja. Uostalom, i krajem osamdesetih, kad je val zahtjeva za ozbiljnim promjenama već potresao cijelu Jugoslaviju – a naročito Sloveniju i Srbiju – Hrvatska je ostala relativno mirna, pasivna, i dugo se isticala kao faktor stabilnosti i kompromisa. Od zemlje koja je izazivala permanentnu nestabilnost u međuratnom razdoblju (stalnim isticanjem “hrvatskog pitanja”), Hrvatska je u osamdesetim postala republika iz koje su dolazili možda posljednji ozbiljni pokušaji da se očuva neki oblik socijalističkog jugoslavenstva (sjetimo se, primjerice, Ante Markovića i Stipe Šuvara – dva

najistaknutija hrvatska političara s kraja osamdesetih godina). Zašto? Je li to bilo samo pod prisilom, samo zbog želje njenih političara da opstanu na vlasti, samo zbog njihova “dogmatizma” i odanosti marksističkom i jugoslavenkom projektu, ili je to bio i izraz uvjerenosti tih političara (i mnogih koji su ih sve do kraja – do 1990. – podržavali) da je socijalistička Jugoslavija ipak ponudila (a i ostvarila) zadovoljavajuće rješenje za Hrvatsku, da je ostvarila najviše (ili skoro najviše) što se moglo u postojećim okolnostima?

Odgovor kojeg je na ta pitanja davala njena politička elita je sljedeći: socijalistička je Hrvatska prihvatila Titov koncept socijalizma ne samo zato što su sve alternative tom konceptu bile poražene, nego i zato jer je on u većoj mjeri od bilo kojeg prethodnog koncepta osiguravao ostvarenje glavnih hrvatskih političkih ideja u 20. stoljeću, te je osiguravao pretpostavke za stabilnost i mir unutar same Hrvatske. Titova je uloga u tome bila veoma važna, ako ne i ključna. Njegova je vizija socijalizma i Jugoslavije nastala na dva stuba: jedno je marksistički internacionalizam i prevlast klasne komponente nad svakom drugom, pa i nacionalnom; a drugo je njegovo hrvatsko iskustvo. Tito nije bio predstavnik Hrvatske, niti je Hrvatsku tretirao drukčije (privilegiranije) od ostalih jugoslavenskih krajeva. On nikada nije bio nacionalist, a posebno ne hrvatski nacionalist. Ali, njegovo razumijevanje socijalizma nastalo je u kontekstu vremena i prostora u kome je živio – a to je, u većem dijelu njegova života prije osvajanja vlasti: Hrvatska u multinacionalnom kontekstu Austrougarske i u jugoslavenskom kraljevstvu. Zato je njegova vizija – koja je bila

apsolutno dominantna u jugoslavenskom komunističkom pokretu sve do 1986. – u sebi uključivala i glavne hrvatske interese. Nova je Hrvatska građena ne samo kao antipod ustaškoj Hrvatskoj, nego i kao alternativa predratnoj kraljevini. Jugoslavenski partizani imali su viziju izgradnje jedne potpuno nove, radikalno drukčije Jugoslavije u odnosu na onu od 1918. do 1941. Ta je Jugoslavija već 1920. zabranila Komunističku partiju, koja je sljedećih dvadesetak godina provela u ilegali, pripremajući se za revoluciju. U toj je Jugoslaviji “hrvatsko pitanje”, tj. pitanje statusa Hrvatske, od samog početka pa sve do Sporazuma (Cvetković-Maček) 1939. godine destabiliziralo cijelu ustavnu strukturu. “Hrvatsko pitanje” je držalo Jugoslaviju u permanentnoj krizi. Ono je dovelo do bojkota parlamenta i izbora od strane najveće hrvatske političke partije Hrvatske (republikanske) seljačke stranke, do stalnih tenzija koje su vodile do političkih atentata (uključujući i ubistva Stjepana i Pavla Radića, te kralja Aleksandra), i do rojalističke intervencije (“šestojanuarske diktature”) 1929. godine. Hrvatsko pitanje – dobrim dijelom stvoreno od strane hrvatske političke elite iz predratnog razdoblja – dovelo je do nestabilnosti Jugoslavije, a pokazalo se da tu nestabilnost ne mogu riješiti ni političke stranke, ni jugoslavenska monarhija. Lajbek je trebalo raskopčati da bi ga se ponovno zakopčalo, rekao je Vladko Maček prilikom uvođenja Šestojanuarske diktature. Ali, taj je lajbek raskopčan tek nasilnom destrukcijom Jugoslavije 1941., da bi ga ponovno zakopčao tek Josip Broz Tito.

Nova Jugoslavija htjela je riješiti “hrvatsko pitanje”, na način da prihvati glavne zahtjeve

predratne hrvatske politike – republikanstvo i federalizam – ali tako da ih poveže s dubljim problemima klasne, nacionalne i druge neravnopravnosti koja je postojala u predratnoj Jugoslaviji. Hrvatski su komunisti tvrdili da su nacionalno i klasno dva bitno povezana pitanja, te da se samo radikalnim prevratom mogu riješiti. Kad su došli na vlast, oni su Jugoslaviju utemeljili kao federaciju, dali joj republikanski karakter, te najavili radikalnu izmjenu u sferi klasne strukture, kako bi zaustavili eksploataciju malih, slabijih i nezaštićenih od strane velikih, moćnih i privilegiranih. To se obećanje odnosilo ne samo na zaštitu radnika u odnosu na prethodne eksploatore, nego i na zaštitu manjih naroda u odnosu na veće, koji bi jedini mogli ugroziti ravnopravnost, te uspostaviti dominaciju u Jugoslaviji. U tom smislu, politika Josipa Broza Tita bila je u nekom smislu također i realizacija onih ciljeva hrvatske politike koju je ranije formulirao Stjepan Radić (i od kojih je i sam Radić u jednom trenutku, 1925., odustao – posebice od republikanizma). Hrvatska je tek pod Titom ostvarila dva velika cilja formulirana u međuratnom razdoblju: federalizam i republikanizam. Time se smatralo da je “nacionalno pitanje” suštinski riješeno. Federalizam – kao kompromis koji uključuje visok stupanj autonomije, te čak i “unutrašnju nezavisnost”, a istovremeno ne dezintegrira jugoslavensku zajednicu – smatran je optimalnim rješenjem. To je rješenje bilo u skladu s načelom samoodređenja naroda, kojeg su promovirali Lenjin i Wilson, i koje je svoje mjesto našlo i u Atlantskoj Povelji antifašističkih saveznica. Tito se 1944. i 1945. – a i kasnije: povodom tršćanske krize – često pozivao upravo na obeća-

nje samoodređenja, kako je izrečeno u Atlantskoj Povelji, zahtjevajući to za sve (jugo)slavenske narode, uključujući i dijelove tih naroda koji žive u susjednim zemljama.¹⁸ Federalizam (kao organizacijski oblik “unutrašnje suverenosti” naroda) je, također, bilo praktički i jedino moguće rješenje za Hrvatsku. Ideja pune državne nezavisnosti (“vanjske suverenosti”) bila je kompromitirana postojanjem Nezavisne Države Hrvatske, pa bi svatko tko bi je promovirao nužno (bez obzira na ideološke razlike) riskirao da ga se poveže s ustaškom ideologijom. Ustaška su zlodjela potpuno zatvorila put hrvatske vanjske (međunarodno priznate) suverenosti nakon drugog svjetskog rata. Na drugoj strani, podjela Evrope na dva velika bloka (socijalistički i kapitalistički, odnosno istočni i zapadni) dodatno je cementirala postojeću strukturu, onemogućavajući značajnije promjene, a posebno raspad evropskih država. Tu je strukturu dodatno stabilizirala Helsinška povelja iz 1975. godine. Nastala upravo u doba velikih ustavnih reformi u Jugoslaviji, ona je pomogla jugoslavenskim komunistima da dodatno eliminiraju separatističke tendencije, te minimiziraju mogućnost raspada Jugoslavije. Promjene su bile moguće tek nakon završetka Hladnog rata (1989.), te tek onda kad su uspo-

mene na Drugi svjetski rat (uključujući i animozitete koji su nastali na temelju tih uspomena) oslabile.¹⁹ U tim okolnostima, Hrvatska nije ni imala alternativu pune suverenosti.

Na drugoj strani, ni alternativa “povratka na staro” više nije bila moguća. Titovi su partizani vojnički i politički porazili svoje glavne suparnike u borbi za viziju nove, poslijeratne Jugoslavije: jugoslavenske (dominantno srpske i crnogorske) rojalističke snage, koje su predvodili kralj i vlada u izbjeglištvu, a na tlu Jugoslavije ih je predstavljao Draža Mihailović. Ukidanje monarhije i stvaranje federacije bili su izraz političke pobjede jedne drukčije vizije unutrašnjih odnosa u toj novoj, poslijeratnoj Jugoslaviji. Nova Jugoslavija stvarala se na načelima decentralizacije i federalizacije. Ona nije uključivala političku demokratizaciju liberalnog tipa (s političkim strankama i redovnim izborima), ali je isključivala i unitarističku centralizaciju, kojoj bi cilj bio stvaranje jugoslavenske nacije i potiskivanje postojećih nacionalnih identiteta. Malo je tko u Hrvatskoj žalio za političkim strankama predratnog perioda. Prije svega, demokracija je i u Jugoslaviji (kao i u drugim evropskim zemljama) trajala vrlo kratko – već je 1929. zamijenjena kraljevskom diktaturom, da bi kasnije bila tek poludopušte-

---

18 Npr. u govoru u Ljubljani, 27. svibnja 1945. (Josip Broz Tito: *Govori i članci*, knjiga I, str. 302.)

19 Kraj Hladnog rata u Evropi značio je i pojavu revizionističkih interpretacija Drugog svjetskog rata, ne samo u Jugoslaviji i Istočnoj Evropi, nego i na Zapadu. Također, ujedinjenje dviju njemačkih država, u listopadu 1990., praktički je poništilo helsinške principe, i omogućilo nestanak država i proširenje postojećih država na temelju načela nacionalnog samoopredjeljenja. Ujedinjenje Njemačke, kao što je svojedobno priznao slovenski predsjednik Milan Kučan, značajno je oslabilo poziciju antiseparatista u Jugoslaviji. Za Kučanuovu poziciju, vidi njegov intervju *Danasu*, 30. januar 1990.

na. Drugo, liberalni je sustav brojanja glasova bio permanentna prijetnja manjim narodima u Jugoslaviji, jer oni ničim nisu mogli nadoknaditi brojčanu nadmoć većih. U tom je smislu liberalni poredak bio nepopularan, a viđen je i kao nepravedan. U hrvatskim okolnostima, obje veće nacionalne grupe – i Hrvati i Srbi – bile su u poziciji “manjeg”: Hrvati u jugoslavenskom kontekstu, a Srbi u hrvatskom. Time se može objasniti i relativna slabost liberalne alternative kolektivističkim i “jačim” ideologijama: nacionalizmu i internacionalizmu. U tom smislu, međutim, Hrvatska nije bila iznimka u odnosu na druge evropske narode: liberalizam u njegovom radikalnom obliku (bez zaštita manjina, bez autonomije malih u odnosu na velike, bez priznavanja nepovredivosti ljudskih prava itd.) morao je biti zamijenjen i radikalno reformiran nakon Drugog svjetskog rata u cijeloj Evropi. Ali čak i kad je reformiran, i dalje su težnje za autonomijom manjih naroda ponekad izgledale bolje zaštićene u socijalističkim zemljama, nego na liberalnom Zapadu, u kome su protesti protiv asimilacije, za ravnopravan status manjih u odnosu na velike, te protiv nepravdi u rasnoj i etničkoj politici postali svakodnevica u šezdesetim godinama. Ne samo Hrvatska, nego i dotad potpuno nepriznata Makedonija, pa i Kosovo, imali su već 1945. svoje parlamente unutar jugoslavenske strukture – Škotska ga je, primjerice, dobila tek 1998. (iako je, kao i Hrvatska, nekoć bila samostalno kraljevstvo), da se problemi s kojima se nosila Sjeverna Irska i ne spominju. Priznanje Make-

donaca i ponovno priznavanje Crnogoraca, kao i kasnije priznanje političkog statusa bosanskih Muslimana (danas Bošnjaka), te stanovita politička autonomija Albanaca na Kosovu – sve je to izgledalo kao ostvarenje onih obećanja o jednakosti velikih i malih, koja su u liberalnoj retorici bila samo “mrtvo slovo na papiru”. Zato je socijalizam bio atraktivan malim – dotad bezdržavnim – narodima, ne samo u socijalističkom svijetu, nego i kod separatističkih pokreta u liberalnim demokracijama (većina kojih je imala u sebi i snažnu komunističku komponentu). To je stvorilo pretpostavke za prihvaćanje jugoslavenskog socijalizma, barem kao “eksperimenta”, i barem uvjetno. Tek s povratkom liberalne alternative – kojeg je pratio i povratak ostalih alternativa (uključujući i radikalnih nacionalističkih, kao što su bile ustaštvo i četništvo), pojavio se novi strah od dominacije, no to je druga tema – o kojoj u ovom tekstu ne možemo reći mnogo.²⁰

Treći razlog zbog kojeg nije bilo prevelike nostalgčnosti za predratnim poretom, treba tražiti u praktičkom nestanku Hrvatske seljačke stranke, glavne predstavnice hrvatskih političkih interesa. HSS se u Drugom svjetskom ratu pokazao kao potpuno podijeljena, zbunjena i marginalizirana stranka, čiji je jedan dio pristupio partizanima, drugi sjedio u kraljevskoj vladi u Londonu, a treći pasivno čekao ishod rata, da bi se pri njegovu kraju odlučio s nekadašnjim ustašama povući iz zemlje. Takva je (nepostojeća) politika marginalizirala i kompromitirala HSS, kojem hrvatski nacionalisti

²⁰ Više o tome u mom tekstu “Strah od postajanja manjinom i sukob u prethodnoj Jugoslaviji”, *Reč*, br. 65/II, mart 2002, str. 113–130.

nisu nikada oprostili kompromis s Cvetkovićem, a hrvatski partizani pasivnost u doba NDH. S nestankom HSS-a kao relevantne političke snage, KPH je već u prvim poratnim danima uspjela sjesti na njegovo (ispražnjeno) mjesto. Upravo činjenica da je Hrvatska u predratnom razdoblju bila u političkom smislu praktički jednopartijska država (s ogromnom dominacijom HSS-a u odnosu na sve ostale stranke), pomogla je kasnije uspostavljanju monopola KPH/SKH, a to je – još kasnije – olakšalo i poziciju HDZ-a kao hegemonističke stranke u hrvatskoj politici u devedesetim godinama. Stvarna ili potencijalna otvorenost tzv. “nacionalnog pitanja” potisnula je u drugi plan politički i svaki drugi pluralizam na hrvatskoj političkoj sceni. Sve je to, naravno, doprinijelo ideološkoj homogenizaciji Hrvatske i u socijalističkom razdoblju.

Sa stanovišta legitimiteta novog socijalističkog poretka u Hrvatskoj, važno je reći da je nova Jugoslavija smatrala stvaranje jugoslavenske nacije ne samo nemogućim, nego i nepoželjnim projektom. Za razliku od prethodne, predratne Jugoslavije, nova Jugoslavija nije zamišljena kao instrument minimiziranja značaja postojećih naroda, nego kao instrument njihova očuvanja i razvijanja. U tom smislu, Jugoslavija je zamišljena kao neka vrsta “inkubatora” za male, dotad nepriznate, narode: Makedonce, a potom i bosanske Muslimane (Bošnjake). Također, ona je vratila simbole državnosti crnogorskom narodu, koji je prije uspostavljanja Jugoslavije imao svoju nacionalnu državu. Slovenski narod, iako je bio nominalno priznat u prvotnom nazivu države (Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca), dobio je u socijalizmu svoje

političke institucije (parlament, izvršno vijeće, itd.). Neke manjine – ne sve – također su prvi put dobile politički status: Albanci na Kosovu, primjerice, dobili su također skupštinu i izvršno vijeće, te određeni stupanj političke autonomije. Što se tiče Hrvata i Srba – njihov je status državotvornog (ili, kako se to u političkom rječniku tadašnje Jugoslavije nazivalo, “konstitutivnog”) naroda priznat u svim ustavima, a potom izveden i u političkoj strukturi zemlje. Iako nacionalnost nije bila presudna pri uspinjanju na hijerarhijskoj ljestvici nove države, ipak se mora spomenuti i da je prvi put u modernoj povijesti Hrvat postao šef države – Ivan Ribar – te da je štoviše istodobno i faktički šef Jugoslavije, Josip Broz Tito, bio također Hrvat. Napokon, i kraljev glavni predstavnik u privremenoj vladi, Ivan Šubašić, bio je Hrvat, što je samo pokazalo da je partizanski pokret “natjerao” i rojaliste da promijene politiku. Hrvatska je mogla, dakle, računati na to da u najmanju ruku neće biti zapostavljena u toj novoj strukturi. U tom smislu, Nova Jugoslavija nije bila neuvjerljiva kad je zaključila da je za nju “hrvatsko pitanje” riješeno. Paradoksalno, na kraju rata u kome su mnogi Hrvati očekivali osvetu zbog zlodjela Nezavisne Države Hrvatske, dogodilo se da su tri ključne pozicije u novoj Jugoslaviji pripadale Hrvatima. To je, svakako, smanjilo otpore Jugoslaviji i novom poretku u samoj Hrvatskoj, a time i pomoglo stabilizaciji nove Jugoslavije.

Logika federalizma u socijalističkoj Jugoslaviji bila je u tome da se svakom narodu – bez obzira na njegovu veličinu, na povijesne razlike u statusu, te čak i na stupanj razvijenosti nacionalnih težnji – da status koji bi po prilici bio

80 jednak. Republike su imale jednak status, dok su manjinske etničke grupe, te neke historijski specifične pokrajine, imale specijalni status – najprije kao “autonomne regije”, a potom i kao “autonomne pokrajine”. Hrvatska nije imala pokrajina, iako ih je mogla imati, da su se okolnosti u susjednim zemljama – prije svega u Italiji – drukčije razvijale. U odnosu na druge jugoslavenske republike, Hrvatska je u socijalističkoj Jugoslaviji imala ponešto specifičnu poziciju. S jedne strane, ona je bila druga najveća jugoslavenska republika – i po političkom značaju, i po ekonomskoj strukturi, i po brojnosti stanovništva. Dakle, bila je među većim i razvijenijim, “snažnijim” republikama. I po lingvističkom kriteriju (a on nije nevažan za nacionalni identitet, naročito u zemljama u kojima religijski element nema važnu javnu ulogu – kao što je bio slučaj u socijalističkoj Jugoslaviji), Hrvati su pripadali dominantnoj grupi govornika hrvatskog/srpskog jezika. Sa Zagrebom kao najvećim industrijskim centrom, te nekim važnim jugoslavenskim kulturnim institucijama (primjerice: Jugoslavenskom akademijom znanosti i umjetnosti i Jugoslavenskim leksikografskim zavodom), Hrvatska je čak u nekim područjima bila i “centar” Jugoslavije. Ali, u zemlji u kojoj je postojala stalna želja da se spriječi dominacija moćnijih u odnosu na slabije i potencijalno nezaštićene, to sve nije bila prednost, nego također i neka vrsta “nedostatka”. Hrvatska je, upravo kao i Srbija, zato bila pod povećanom “paskom”, naročito manje razvijenih krajeva, te se morala često opravdavati i do-

kazivati da ne želi dominirati ni eksploatirati manje razvijene republike i pokrajine. Neki od tih “sudara” – primjerice, oni s Bosnom i Hercegovinom – dolazili su često pred Tita na arbitražu.²¹

Na drugoj strani, u odnosu na Srbiju, Hrvatska je bila manja po broju stanovnika, iako razvijenija u ekonomskom smislu. U institucionalnom smislu, Hrvatska je bila manje složena, iz najmanje dva razloga: njen je etnički sastav bio više homogen nego etnički sastav Srbije, a nije imala ni pokrajine. Politički, međutim, i Srbija i Hrvatska su osjećale posljedice dubokih ideoloških i drugih podjela koje su karakterizirale ratno razdoblje. Sukobi ustaša i partizana u Hrvatskoj, odnosno četnika i partizana u Srbiji su proizveli različite uspomene na ratno razdoblje, kao i različite interpretacije prošlosti. Budući da je “službena memorija” isključivala uspomene koje su nastale na strani poraženih snaga, te su alternativne memorije ostale ograničene na privatnu sferu, i gotovo se nikad nisu – jer nisu mogle, nije im bilo dopušteno – probile u javnost. Dok se u javnoj sferi inzistiralo (i više nego u drugim krajevima, osim u Bosni i Hercegovini) na isticanju partizanske interpretacije Drugog svjetskog rata, privatna je sfera bila vrlo podijeljena: u četničkim i ustaškim obiteljima sačuvana je, a ponekad i usmenom predajom na nove generacije prenošena, jedna drukčija slika onog što se događalo u ratu. Alternativne uspomene na taj rat često su bile zaštićene i u okvirima institucija koje novi poredak nije preferirao – kao što je,

21 O tome ima više primjera u sačuvanim dokumentima dostupnim u Arhivu Josipa Broza Tita u Beogradu. O bosansko-hrvatskim nesporazumima i razmiricama u Titovo doba, govorio mi je i Petar Fleković, nekadašnji predsjednik hrvatske vlade.

primjerice, crkva. Također, postupno otvaranje Jugoslavije prema svijetu sa sobom je donijelo i stanovit (iako ne prevelik) utjecaj političke emigracije, koja je u svojim tiskovinama – a još više usmenom predajom – također promovirala alternativne uspomene na Drugi svjetski rat. Neke od tih uspomena su prerasle u kontra-mitove, pa su s vremenom postale gotovo jednako nedodirljive za onu drugu, alternativnu, stranu, kao što su partizanske uspomene – pretvorene u mitove – postale nedodirljive za službenu stranu.²² I u Hrvatskoj i u Srbiji postavljene su paralelne interpretacije prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. To je, jednim dijelom, naravno, potpuno prirodno: sva su društva pluralistična, pa je i interpretacija prošlosti takva. No, ovdje je bio problem i u tome što je alternativna interpretacija prošlosti bila gotovo potpuno skrivena od javne sfere, a time je ostala i nepodložna javnoj, otvorenoj i argumentiranoj kritici. Kad bi bili otkriveni, nositelji tih alternativnih interpretacija bili bi kri- vično gonjeni, i najčešće kažnjavani zatvorskom kaznom (za manje “incidente”, kao što je pjesanje pjesama koje simboliziraju tu alternativnu stranu, i novčanim kaznama). Koliko god je poredak morao voditi računa o tome da ne dopusti ponavljanje prošlosti, te da kazni ekstremni nacionalizam koji je često bio povezan s nasiljem, postavljalo se pitanje – je li represija

bila najbolja metoda. Ili bi možda otvorena rasprava na javnoj sceni bila uspješnija? Potiskivanje alternativnih interpretacija prošlosti stvorilo je prilično snažnu “podzemnu” scenu – koja je već početkom osamdesetih – tražila (i praktički dobila) legalizaciju u javnosti: najprije kroz alternativnu književnost (tzv. “literaturu apokalipse”, koja je otvarala osjetljive teme – kao što su međunacionalni odnosi u Drugom svjetskom ratu, poslijeratna represija, sudbina pojedinaca i obitelji u Drugom svjetskom ratu, itd.), u filmu, u medijima, a potom i u političkoj sferi.²³ Činjenica da se nije činila velika razlika između nasilnog i nenasilnog nacionalizma, također je pogodovala trendu međusobnog solidariziranja raznih grupa nacionalista. Postavlja se pitanje – ne bi li selektivnija politika, koja bi jasnije razlikovala nasilne od nenasilnih nacionalista – uzrokovala daljnje podjele između raznih nacionalističkih grupa, te time oslabila ukupnu snagu nacionalizma.

Hrvatska je, baš kao i Srbija, dakle, morala biti posebno osjetljiva na pojavu nacionalizma, kao i na stvaranje alternativnih grupa, koje su s negodovanjem gledale na dominantnu ideologiju. Također, namjera da se spriječi dominacija snažnijih nad slabijima, značila je da su Srbija i Hrvatska (a naročito ako bi djelovale zajedno) bile potencijalno najveći izvor moguće dominacije nad ostalima. To je hrvatsku pozi-

81

---

22 Primjerice, za Katoličku crkvu jedan od takvih mitova bio je “mit o Stepincu”. O tome više u Vjekoslav Perica: *Balkanski idoli: religija i nacionalizam u jugoslavenskim državama*, Beograd: XX vek, 2006. Također, vidi Maja Brkljačić: “Velebit je hrvatski Sinaj: o hrvatskoj katoličkoj imaginaciji”, *Reč*, br. 70/16, jun 2003, str. 147-170. Za hrvatski nacionalizam, jedan od tako stvorenih mitova je i mit o “Dinamu”, o kome još nema ozbiljnijeg analitičkog teksta.

23 Najbolji izvor za analizu alternativne (disidentske) scene je knjiga Jasne Dragović-Soso: *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd: Fabrika knjiga, 2004.

ciju u Jugoslaviji učinilo prilično ambivalentnom: s jedne strane, Hrvatska je u socijalističkoj Jugoslaviji doživjela ostvarenje svojih nekadašnjih ciljeva (federalizam plus republikanizam), ali je u drugoj – zbog ideologije koja se plašila dominacije moćnijih na slabijima – bila izložena posebnoj sumnjičavosti, gotovo jednako kao i Srbija (ili tek nešto malo manje). Slovenska je politička elita bila naročito “uspješna” u sprečavanju svakog pokušaja da se stvori neki “srpsko-hrvatski blok” u Jugoslaviji, jer se plašila da bi on mogao zagospodariti cijelom zemljom, a time i uništiti ravnopravnost i prava ostalih naroda.

82 Takva je pozicija odredila i hrvatsku politiku u cijelom razdoblju socijalizma. Vodeći hrvatski političar tog doba Vladimir Bakarić razumio je tu ambivalentnost i osjetljivost hrvatskog položaja, te je djelovao veoma oprezno, ponekad i preoprezno.²⁴ Bakarićeva Hrvatska nije nikada nastojala biti u prvom redu, nego je političke događaje radije pratila iz zaleđa, prepuštajući drugima da se istaknu. Svjesna ambivalentnosti svog položaja, kao i još uvijek snažno prisutne hipoteke ustaškog razdoblja, te

dubokih podjela u samom hrvatskom društvu, Bakarićeva se Hrvatska oslanjala u najvećoj mogućoj mjeri na Tita, smatrajući da će on najbolje zaštititi hrvatske interese u federaciji. Naravno, Hrvatska je znala – i prihvaćala – da Tito nije predstavnik nijedne republike posebno, pa ni Hrvatske. Tito je oprezno govorio o svom nacionalnom identitetu, pa je u jednom trenutku 1950. čak i odbio ispuniti anketni upitnik za novoizabrane članove federalnog parlamenta jer se u njemu, između ostalog, postavljalo i pitanje nacionalnosti.²⁵ Kasnije je isticao da je, prije svega, Jugoslaven – iako etničkim porijeklom Hrvat. U razgovoru s delegacijom Srbije, 28. oktobra 1970., rekao je da se teško može pomiriti s rubrikom “nacionalnost” na raznim kandidatskim listama za izbore. “Mene nitko ne može prisiliti da ja moram da kažem da sam Hrvat. Jer ja nisam ni čisti Hrvat, moja majka je Slovenka”, rekao je tada.²⁶ Još je eksplicitniji bio u razgovoru sa Svetozarem Vukmanovićem Tempom, 6. februara 1969.: “Šta oni mene guraju u Hrvate? Ja sam Jugosloven.”²⁷ Takvih je izjava – uključujući i one javne – bilo mnogo.²⁸ No, Hrvatska je osjećala

---

24 Nažalost, još ne postoji nijedna biografija Vladimira Bakarića.

25 Arhiv Josipa Broza Tita, KPR II-5-A-1/22. Na anketni upitnik, Tito je napisao: “Ne dajem podatke”.

26 Arhiv Josipa Broza Tita, KPR II-1/1970, Zapisnik razgovora s delegacijom SR Srbije, 28. 10. 1970., str. 38.

27 Arhiv Josipa Broza Tita, KPR II-1/1969. Zapisnik razgovora sa Svetozarem Vukmanovićem Tempom, 06. 02. 1969., str. 5.

28 Bilo je i obratnih primjera. Primjerice, u svom prvom govoru u Zagrebu, 21. svibnja 1945., Tito kaže da su ljude u Beogradu “lagali da su partizani prethodnica velikohrvatska, jer im je na čelu Hrvat”. Kasnije u istom govoru, on kaže: “Dozvolite da vam ja, kao Hrvat, kažem šta je za nas bio period od 1918. do 1941. Bio je strahovita škola i strahovita pouka, ne samo za Srbe nego i za sve ostale.” (Vidi *Govori i članci*, knjiga I, str. 288 i 293.) Također, u govoru delegaciji katoličkog svećenstva, u Zagrebu, 2. lipnja 1945., Tito kaže: “Moram

da su ostvarenje dva velika cilja hrvatske politike, kao i poraz ustaštva, te perspektiva ravnopravnosti u Jugoslaviji i njen međunarodni ugled – prije svega Titova djela. Budući da je “riješio hrvatsko pitanje”, Tito je u Hrvatskoj uvijek – čak i u kontroverznim događajima u razdoblju 1967–1971. – imao *carte blanche*, apriorno i golemo povjerenje političke elite.

Uz to, Tito je uživao veliko povjerenje običnog puka, koji ga je smatrao za “narodnog čovjeka”.²⁹ Teško je reći je li to povjerenje u njega bilo veće u Hrvatskoj nego u drugim krajevima, jer su i drugi imali razloga da ga podržavaju. Kao što je već rečeno, mali narodi: naročito Makedonci, a kasnije i bosanski Muslimani (od 1993. Bošnjaci) doživjeli su svoje *zlatno doba* u Jugoslaviji. Također, bez obzira na sve teškoće kroz koje su prolazili – prije svega zbog sumnjičavosti prema albanskoj oficijelnoj politici, ali također i zbog etničkih predrasuda prema neslavenima, te raznih drugih stereotipa – i kosovski Albanci su u socijalističkoj Jugoslaviji doživjeli velik napredak. To su i priznavali i pokazivali prilikom Titovih posjeta Kosovu, od 1967. do 1979. No, rješenje “hrvatskog pitanja” u okviru jugoslavenske federacije privuklo je Titovoj politici ne samo one čije su obitelji bile na partizanskoj strani, nego i mnoge druge. To, naravno, ne znači da i u Hr-

vatskoj – baš kao i drugdje – nije bilo i nezadovoljstva Titovom politikom, a ponekad je ono iskazivano i polujavno. No, ne može se osporiti da je najveći broj građana bio u *prešutnom suglasju* s njom, te nije činio nikakve značajnije korake da je izazove ili da joj se odupre.

To se odnosi i na događaje koji su danas poznati kao *Hrvatsko proljeće* ili *Maspok*, ovisno o poziciji koju onaj tko te pojmove koristi zauzima. Ti događaji, koji su se razvijali u dužem razdoblju, od 1967. do 1971., doveli su na javnu scenu – možda prvi puta u poslijeratnoj povijesti – nacionalističke i druge antikomunističke grupe. *Hrvatsko proljeće* nije bio neki jedinstveni projekt, dogovoren ili usaglašen između raznih grupa koje su u njemu sudjelovale, pa ga se ne može ni objasniti reduciranjem na crno-bijelu sliku. Na jednoj strani, ono je bilo (gotovo neizbježan) izraz reformskih tendencija, koje su svoj poseban poticaj dobile pobjedom koncepta daljnje decentralizacije (na Osmom kongresu SKJ, 1964.), privrednom reformom (1965.), smjenjivanjem Aleksandra Rankovića i reformom policijskog aparata (1966.), te općim otvaranjem zemlje u prvoj polovici šezdesetih godina. U tim godinama dolazi do razvoja turizma – primarno u Hrvatskoj – a postavlja se i pitanje pravednosti raspodjele sredstava zarađenih u pojedinim

---

vam reći da ja, kao Hrvat, nisam bio zadovoljan držanjem jednog dijela katoličkog svećenstva u ovim teškim historijskim momentima, koji su stajali velikih žrtava.” (Ibid., str. 307.) Milovan Đilas je u svojim kasnijim sjećanjima isticao da je Tito tom prilikom izjavio “kao Hrvat i katolik”, no da je to kasnije pri autorizaciji govora otpalo. U Arhivu JBT, gdje postoje i neautorizirana i autorizirana verzija tog govora, međutim, nema potvrde za tu Đilasovu tvrdnju.

29 U kritičkom pismu kojeg mu pišu (nepotpisani) “Ličani” krajem srpnja 1967., oni mu priznaju da je “narodni čovjek”, i pozivaju ga da ne sluša političare koji ga lažu, nego da dođe u narod. Arhiv Josipa Broza Tita, KPR II-1/1967, Pismo Ličana Titu, str. 4.

republikama i pokrajinama. Povrh toga, u usporedbi sa situacijom u pojedinim zemljama u oba bloka, čini se da je jugoslavenski model samoupravljanja doživio svoju afirmaciju i postao moguća – a često i atraktivna – alternativa. Jugoslavenski komunisti – ali i ostali – gledali su u drugoj polovici šezdesetih posredstvom televizije (novog oblika komuniciranja) rasne i antiratne proteste u Sjedinjenim Državama, studentske nemire u Francuskoj i Njemačkoj, etničke sukobe u Britaniji (preciznije – u Sjevernoj Irskoj) i sve snažnije zahtjeve za demokratizacijom i decentralizacijom u Čehoslovačkoj. Iz te situacije, i politička elita i puk su izvodili ambivalentne zaključke: s jedne strane, činilo se da je jugoslavenski model otporniji od dva konkurentna (zapadnog i istočnog) kad se radi o reformskom kapacitetu. S druge strane, protesti u drugim zemljama potakli su i mlade Jugoslavenke (generaciju koja je rođena poslije rata, a time je i nešto drukčije gledala na svijet od ratne generacije), da postave nove zahtjeve. Ti su se zahtjevi najprije pojavili u formi kritike jugoslavenskog socijalizma s još ljevijih marksističkih – ponekad i maoističkih – pozicija, i artikulirani su posvuda u Jugoslaviji. Studentski protesti u Beogradu, 1968., njihov odjek na zagrebačkom i ljubljanskom sveučilištu, te na Kosovu, probudili su potrebu za političkim aktivizmom i u samoj Jugoslaviji. Politička elita se pribojavala tog aktivizma, jer je držala da on ima potencijal ne samo za promjenu vlasti pobunom, nego i za promjenu ideološkog smjera jugoslavenske države, a time (kako su vjerovali) i za destabilizaciju relativno delikatne ravnoteže koja je stvorena u Jugoslaviji.

U kasnim šezdesetim, val otvaranja medija (a donekle i političkog prostora) došao je i u Hrvatsku. Otvaraju se teme koje ranije nisu bile na dnevnom redu. Što iz taktičkih razloga, a što iz uvjerenja, te se teme otvaraju u kontekstu daljnje demokratizacije i decentralizacije Jugoslavije. Postavlja se pitanje naziva jezika, kao i stvarnih dometa decentralizacije u jugoslavenskom okviru. U razdoblju od 1967. do 1970. stvara se relativno pluralistička alternativna politička grupa, koja se potom institucionalno povezuje u Maticu Hrvatsku, i preuzima jedan broj javnih glasila i partijskih i državnih institucija. Taj se alternativni (“masovni”) pokret slaže samo u zahtjevu za reformama i promjenom postojećeg, ali je u unutrašnjem smislu slojevit i pluralističan. U literaturi o tim događajima, naglašava se postojanje triju grupa: a) reformističko-socijalističke, b) liberalno-antikomunističke, i c) nacionalističke. Reformisti unutar partijskog vrha pokušali su unutrašnjim reformama “spasiti socijalizam”, često i na način da su – kako se kasnije govorilo za jednog drugog lidera sa sličnim ambicijama: Slobodana Miloševića – “jahali na tigru nacionalizma, bojeći se da će ih inače taj tigar progutati”. Reformistička grupa u SK Hrvatske išla je korak dalje od samih Titovih ideja, iako je javnosti predstavljala da je zapravo na “Titovu putu”. Tito ih je najprije podržavao, a potom kritizirao i napokon – smijenio snažnom intervencijom u Karađorđevu, 1. prosinca 1971. To ne bi bilo moguće da se unutar same hrvatske partije – uključujući i njen vrh – nije dogodio raskol, u kome je ova “reformrska” (odnosno: “oportunistička”, zavisno od pozicije onog tko piše) struja ostala u manjini.

Od ove tri grupe, liberalno-demokratska je bila najslabija, iako natprosječno prisutna u liberaliziranim medijima i institucijama. Ona se uglavnom bavila pitanjima nacionalnih i ljudskih sloboda, te je inzistirala na većoj otvorenosti javnog prostora za slobodne diskusije. No, u Hrvatskoj (kao i u drugim krajevima nekadašnje Jugoslavije – ili možda čak i više) liberalizam nije bio suviše popularan iz historijskih i političkih razloga. Liberalizam u jugoslavenskim okvirima ne bi mogao riješiti nacionalno pitanje u okvirima Jugoslavije, jer se temelji na načelu “jedan građanin – jedan glas”, a to načelo Hrvatsku već *po definiciji* stavlja u inferiornu poziciju u odnosu na (po broju stanovnika) veću Srbiju. Kao što je već objašnjeno u ovom tekstu, iz historijskih je razloga liberalizam u Hrvatskoj viđen kao “slaba” ideologija, koja Hrvatskoj ne može osigurati ni nacionalnu, ni klasnu pravednost.

Nacionalističko krilo “masovnog pokreta” (“Hrvatskog proljeća”) bilo je glavni konkurent postojećim vlastima. Nacionalisti su Titu priznavali zasluge za ostvarenje nekih od hrvatskih političkih ciljeva, ali su držali da ne treba ostati “na pola puta”, nego treba ići do kraja: prema ostvarenju hrvatske državnosti – ako je u tom trenutku nemoguće izvan Jugoslavije, a onda barem unutar Jugoslavije. Unutar nacionalističkog bloka, također su postojale značajne razlike, a ekstremni separatisti razlikovali su se od umjerenih nacionalista. Samo su rijetki tražili punu državnu nezavisnost Hrvatske: u doba hladnog rata, čak i da je cijela Hrvatska bila za to, pa čak i da je Jugoslavija pristala, stvaranje nove države bilo bi onemogućeno zbog toga jer bi se protivilo ideji očuvanja *statusa quo* i *postojećih*

granica u Evropi. Ideja o samostalnoj Hrvatskoj bila je nešto snažnija među hrvatskim političkim emigrantima – naročito onima iz ustaške generacije – koji nisu isključivali i mogućnost oružane akcije (poput one s *bugojanskom grupom*, iz 1972.) ili terorizma (rušenje aviona, ubojstva diplomatskih predstavnika Jugoslavije, pripremanja atentata na visoke državne dužnosnike, podmetanje bombi i diverzije u samoj Jugoslaviji). Neki od ekstremista su bili spremni surađivati i sa Sovjetskim Savezom, ako treba, na programu koji bi se mogao nazvati i “bolje sovjetska Hrvatska, nego ikakva Jugoslavija”.

Iznenadno pojavljivanje takve živosti u hrvatskom političkom i medijskom prostoru s drugog kraja šezdesetih godina stvorilo je stanovite bojazni kod hrvatskih Srba, kao i priličan otpor kod partizanske generacije boraca, od kojih su se mnogi odupirali već i onom stupnju decentralizacije Jugoslavije koja je tada postignuta, a kamoli nekom još većem stupnju. Te su bojazni i otpori bili nezanemarivi – i treba ih razumijeti. Hrvatski nacionalizam je u Drugom svjetskom ratu – a to je bilo prije samo 25 godina – prouzročio toliko zla i dotakao toliko osobnih sudbina, da je bilo razumljivo da se generacije koje su ga proživjele boje njegova povratka u bilo kom obliku. Oživljavanje nacionalizma u Hrvatskoj (koji se brzo pokazao kao jedinom ozbiljnom alternativnom socijalizmu, odnosno Titovom programu), destabiliziralo je i podijelilo Hrvatsku po političkom, ideološkom i nacionalnom šavu. Od republike koja je bila najveći podržavatelj Titove politike, ona je 1970. i 1971. izgledala kao najveći problem u Jugoslaviji. Oživljavanje tzv. “hrvatskog pitanja”, za koga se smatralo da je riješeno kroz Ti-

tovu formulu o federaciji i republici, dovelo je sad pod veliki upitnik jedno od najvećeg dostignuća poslijeratne politike. Sloga i mir između hrvatskog i srpskog naroda nisu bili narušeni samo u pojedinim krajevima Hrvatske, nego i u Bosni i Hercegovini.³⁰ U jednom je trenutku napetost bila tako velika, da su i vojska i policija učinile pritisak na Tita da intervenira. Tito se osjećao posebno odgovornim za stanje u Hrvatskoj, ne samo kao Hrvat, nego i zato što je na samom početku podržavao zahtjeve hrvatskog vodstva za daljnjim reformama i decentralizacijom.

86 Titova intervencija u hrvatsku politiku bila je ograničena, ali snažna. On nije raspustio čak ni Izvršni komitet, a kamoli Centralni komitet ili samu hrvatsku partiju – nego se oslonio na većinu u tadašnjem rukovodstvu Saveza komunista Hrvatske (SKH), dok je politički uklonio manjinu. Radilo se, prije svega, o unutarpartijskom političkom sukobu u samoj Hrvatskoj, u kojem je Tito arbitrirao. Tome su slijedile i partijske čistke, tzv. “diferencijacija”, u kojima su ponekad stradali i oni koji nisu bili ništa krivi, čak i sa stanovišta Titove ideologije. Izvan partije, provedena je također ideološko-politička diferencijacija srednjeg intenziteta, koja će ostaviti traumatske posljedice kod mnogih obitelji, a posebno kod onih pripadnika intelektualne, privredne i političke

elite koja je tada izgubila pozicije. Mnogi od njih će – s više ili manje uspjeha – činiti jezgro stranaka koje su se 1990. pojavile na hrvatskom političkom polju. U 1972., međutim, Titova linija nije bila bez prilične podrške – mnogima je ponovno izgledalo da je samo njegovom intervencijom osigurana daljnja stabilnost, pa makar i po cijenu ograničavanja demokratskih sloboda i reformskih trendova. U tim je godinama, naime, još uvijek izgledalo da slobode kakve postoje na Zapadu imaju relativnu vrijednost i da su samo relativno poželjne. U krajevima koji su se tako živo sjećali užasa (još uvijek relativno nedavno svršenog) rata, stabilnost i mir su bile vrijednosti iznad svih drugih. U kontekstu “doktrine ograničenog suvereniteta”, te pod još svježim utiskom nasilnog prekida “Praškog proljeća” sovjetskom intervencijom 1968., izgledalo je da je Titova intervencija u političke sukobe bila manje loše rješenje od (moguće) sovjetske okupacije. Strani promatrači – naročito neki zapadni diplomati i novinari (kako otkrivaju nedavno objavljeni dokumenti iz američkih i britanskih arhiva)³¹ – zato su smatrali da je Titova odlučna intervencija protiv hrvatskog nacionalizma bila ne samo opravdana nego i poželjna.

Neposredno post-proljećarsko razdoblje je istodobno i posljednje razdoblje Titova života. U Hrvatskoj se događaju ambivalentni, a pone-

---

30 O tome svjedoče brojna pisma koja su pristizala u Kabinet Predsjednika Republike već od 1967., a naročito 1971. godine, a u kojima se građani iz srpskih krajeva žale na narušavanje nacionalne ravnopravnosti. Ta tema zaslužuje poseban tekst, tako da ovdje ne možemo ulaziti u detalje o pojedinostima tih žalbi.

31 Vidi Tvrtko Jakovina: “Tajni izvještaji CIA-e o Hrvatskoj”, *Globus*, 11. srpnja 2007.; Milivoj Đilas: “Britance oduševila Titova odluka da slomi Hrvatsko proljeće”, *Nacional*, 26. veljače 2002.

kad i kontradiktorni, procesi. Na jednoj strani, Hrvatska se relativno brzo oporavila od šoka kojeg je njena politika doživjela 1. prosinca 1971. Članstvo u SKH je počelo rasti, a ne opadati, unatoč isključenju iz članstva 741 osobe u prvih šest mjeseci nakon sastanka u Karađorđevu.³² Primjerice, u 1974. je u članstvo SKH primljeno 20.444 novih članova, dok ga je svojevolumeno napustio 1.001 član, a isključeno je 1.223 članova (od čega je iz evidencije – zbog neaktivnosti – brisano 723 članova). Kako je u svom referatu na 5. sjednici CK SK Hrvatske (14. svibnja 1975.) istakao Rikard Pompe, tadašnji sekretar Statutarne komisije SKH, u 1974. godini se prvi puta dogodilo da je zastavljen pad broja članova SKH, koji je počeo 1961., a prethodno je nakratko prekinut samo u 1968. godini.³³ Dakle, političke institucije, uključujući i sam SKH, relativno su brzo obnovljene. U intelektualnoj sferi, međutim, došlo je do zastoja, jer su se mnogi autori uplašili mogućih posljedica slobodne kritike sistema. Hrvatska je kultura osiromašena za prisustvo ljudi poput Vlade Gotovca i Vice Vukova, dok je hrvatska politika izgubila nasilnim umirovljenjem Mike Tripala. No, to ne znači da se brzo nije stvorila nova generacija autora, političara, privrednika i novinara, koji su upravo političkim prevratom iz 1972. dobili šansu.

Nova se hrvatska vlast, nakon 1972., naročito trudila da pokaže da i ona ima hrvatske interese na srcu, te da u mnogočemu može biti

uspješnija od one administracije koja je Hrvatsku dovela u izolaciju u Jugoslaviji. U tom je smislu Hrvatska nastavila inzistirati na decentralizaciji Jugoslavije, a ustavni amandmani (proglašeni prije pada *proljećara*) nisu dirani, nego su štoviše prošireni i kodificirani u novim ustavima – jugoslavenskom i hrvatskom – iz 1974. godine. Da bi se istakao klasni, socijalistički karakter hrvatskih zahtjeva, novo je rukovodstvo postalo šampion klasne retorike. Tito je, također, u tim godinama inzistirao na klasnom karakteru ustavnih promjena – pa je čak (naročito pismom kojeg je poslao partijskom članstvu 1973.) zaoštrio klasnu retoriku. Mnogi kritički orijentirani ljudi su uklonjeni iz javnosti, ali je hrvatska politika – možda čak i upornije nego ona od prije 1971. – branila poziciju Hrvatske u Jugoslaviji. Uz pomoć Tita – koji od 1973. pa do smrti, 1980., u Hrvatskoj boravi više nego u bilo kojoj drugoj republici, i više nego ikad ranije – ona uspijeva uvjeriti druge da se prema novom vodstvu i samoj republici trebaju odnositi s respektom i benevolentno. Tito je osobno stao u zaštitu novog hrvatskog rukovodstva, kad su to rukovodstvo ostali u Jugoslaviji počeli sumnjivati za kontinuitet s politikom koja je tada bila označena kao nacionalistička. Novo je hrvatsko vodstvo upozoravalo na stalni trend “sumnjičenja” Hrvatske za nacionalizam, te je inzistiralo da drugi u Jugoslaviji počiste pred svojim pragom, prije nego što kritiziraju ostale. Novo rukovodstvo,

32 Vidi Izvještaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma, Zagreb, svibnja 1972, izdanje: *Hrvatsko proljeće: presuda Partije*, Zagreb: Dom i svijet, 2003, str. 131.

33 Referat Rikarda Pompea na 5. sjednici CK SK Hrvatske, 14. svibnja 1975, *Informativni Pregled* (službeni bilten CK SKH), broj 3, lipanj 1975.

također, odbacuje kritike ljudi koje proglašava “unitaristima” i “konzervativnim snagama” u samoj Hrvatskoj (okupljenih oko Saveza boraca), te se oštro protivi kritikama IO. sjednice CK SKH (iz 1970.), odbija rehabilitirati Miloša Žanka (koji je na toj sjednici politički kritiziran radi unitarizma), te se naročito ističe u političkoj obrani ustavnih amandmana i samog Ustava iz 1974. Hrvatska je pozicija nakon 1971., u tom smislu, možda najodanija duhu i slovu ustavnih promjena. To će republici uskoro priskrbiti epitet “najmanje liberalne” (odnosno: “najviše ideološke”), a u osamdesetim će je godinama smjestiti na stranu “ustavobranitelja” – čak u većoj mjeri nego Sloveniju.

I na polju privredne politike, Hrvatska se lako snalazi u novim okolnostima, u kojima su privredne odluke dodatno decentralizirane, a intervencije savezne države smanjene do minimuma. U sedamdesetim godinama, Hrvatska postaje republika s najvećom investicijskom stopom u zemlji. Grade se strateški objekti – naročito u energetske sektoru – a hrvatski turizam doživljava svoje zlatno doba. Od infrastrukturnih objekata, gradi se autoput od Zagreba do Karlovca, te zagrebačka i riječka zaoobilaznica. Podiže se most od kopna prema Krku, najveći u Jugoslaviji. Zajedno sa Slovenijom, gradi se Nuklearna elektrana Krško. U gradnji tog objekta sudjeluje američka firma “Westinghouse”, što pokazuje priličnu razinu otvorenosti Hrvatske i Slovenije prema zapadu, čak i u tako osjetljivoj industrijskoj grani. Gra-

de se termoelektrana na mazut u Rijeci i još jedna na mazut i plin u Sisku. Razvija se energetske prsten oko Jugoslavije, uključujući i stanice u Ernestinovu i u Dugopolju. Razvija se alternativa rudnicima uglja u Raši i to tako što se grade Molve I i Molve II. Modernizira se Riječka rafinerija. Završava se naftovod od Omišlja preko Siska do Pančeva. Sredinom osamdesetih počinje gradnja INA Petrokemije na Krku, itd.³⁴ Razvijaju se nekad slabo razvijeni krajevi – primjerice, Istra, pa i dalmatinski otoci (s izuzetkom onih udaljenih – Visa i Lastova – gdje je Jugoslavenska ratna mornarica zadržala prisustvo). Hrvatske firme (primjerice “Đuro Đaković” iz Slavenskog Broda) dobivaju čak i poslove u vojnoj industriji, što ranije nikad nije bio slučaj.

Jedan dio tih investicija – možda čak i veći nego u ostalim krajevima Jugoslavije – bio je politički motiviran. Trebalo je pokazati da Hrvatska nije oštećena u Jugoslaviji, i da je novo vodstvo (koje je zamijenilo ekonomisticu Savku Dabčević-Kučar) u stanju razviti Hrvatsku čak i u većoj mjeri nego oni koji su republiku vodili prije 1971. Investicije u nerazvijena područja također su često imale političku pozadinu, naročito kad se radilo o područjima sa srpskom etničkom većinom. Iako je poslije Titove intervencije u hrvatsku politiku, i Srpsko kulturno društvo “Prosvjeta” zabranjeno, te je prestalo raditi, Hrvatska je htjela pokazati da ne zanemaruje svoje Srbe – ni u privrednom, ni u političkom smislu. Upravo se u tim godinama,

34 Zahvaljujem Petru Flekoviću, predsjedniku Republičkog izvršnog vijeća u tim godinama (1978.-1982.) na ovom kratkom sažetku glavnih investicija u Hrvatskoj, koji sam od njega dobio u razgovoru 23. travnja 2003.

razvija turizam na Plitvičkim jezerima, u Kninu se gradi tvornica vijaka (TVIK), u Vrginmostu se razvija drvena industrija, a u Vojniću Jugoturbina iz Karlovca otvara pogone. U nekim državnim službama – naročito u policiji, carini i državnom aparatu općenito – Srbi su bili i dalje natprosječno zastupljeni, ali je ponovno pojavljivanje hrvatskog nacionalizma prije 1971. kod njih svejedno stvorilo bojazni i sumnjičenja, koja je novo hrvatsko vodstvo željelo eliminirati. Među Srbima u Hrvatskoj bile su prilično snažne unitarističke tendencije – više nego srpskonacionalističke – pa mnogi nisu razumjeli zašto i novo vodstvo inzistira na kritici unitarizma i centralizma, koji je (i ustavno i u praksi) gotovo potpuno nestao iz jugoslavenskog političkog života. Kasnije, u osamdesetim godinama, ta će se politička podjela proširiti i dobiti karakter međunacionalnih razlika: hrvatska politika inzistira na otporu unitarizmu i centralizmu, dok mnogi hrvatski Srbi u recentalizaciji ne vide nikakvu opasnost, nego zaštitu pred stvarnim ili zamišljenim separatističkim tendencijama. Te će razlike – latentno prisutne u politici socijalističke Hrvatske – biti razbuktane nakon nastanka političke i ustavne krize u osamdesetim godinama, a naročito s promjenom retorike u Beogradu, gdje je 1986. na vlast došao Slobodan Milošević.

Paradoks je hrvatske politike – koji se danas nerado priznaje – da je upravo u razdoblju nakon rušenja *Hrvatskog proljeća*, u smislu svog političkog statusa u Jugoslaviji, Hrvatska doživjela svoje *zlatno doba*. U tom razdoblju, sve republike (pa i Hrvatska, kao najveća republika bez pokrajina na svom tlu), postaju moćnije i auto-

nomnije nego ikada ranije. Institucije savezne države zadržavaju i dalje važne ovlasti u vanjskoj politici, obrani i monetarnoj politici – ali i u tim područjima odluke se donose pod snažnim utjecajem dogovora među republikama (i pokrajinama). U vanjskoj politici, Hrvatska prvi puta ima saveznog sekretara za vanjske poslove – Josipa Vrhovca (1978.– 1982.). U tom razdoblju ona također rješava i svoje glavne “vanjsko-političke” probleme: Osimskim sporazumom utvrđuje se granica s Italijom (što omogućuje dugoročnu stabilnost Istre i Jadrana), popravljaju se odnosi s Austrijom i Njemačkom (gdje žive i rade mnogi Hrvati), a zemlja se sve više otvara zapadnim utjecajima. Granica je otvorena, pa kroz nju – uglavnom u Hrvatsku – ulaze brojni strani turisti. Ulaze i drugi utjecaji, naročito u kulturi (glazbi, modi, televizijskim programima, standardima novinarstva i javnog komuniciranja), tehnologiji, a dijelom i ideologiji. Hrvatska ima priličan utjecaj i na druga područja odlučivanja u federaciji, gdje su njeni predstavnici na istaknutim dužnostima: Milka Planinc je jugoslavenski premijer od 1982. do 1986., a u tom razdoblju je Branko Mamula savezni sekretar za narodnu obranu. Među hrvatskim predstavnicima u federalnim tijelima, izvršne funkcije su imali i Dušan Dragosavac (sekretar i predsjednik Predsjedništva CK SKJ), Mika Špiljak (predsjednik Predsjedništva SFRJ), Vladimir Bakarić (potpredsjednik Predsjedništva SFRJ), Josip Vrhovec (savezni sekretar za vanjske poslove), a kasnije i Veljko Kadijević (savezni sekretar za narodnu obranu), Stipe Šušvar (predsjednik Predsjedništva CK SKJ i potpredsjednik Predsjedništva SFRJ), Budimir Lončar (savezni sekretar za

vanjske poslove) i Ante Marković (predsjednik Saveznog izvršnog vijeća). Iako su federalne funkcije u decentraliziranoj Jugoslaviji postale nešto manje značajne nego ranije, ovaj popis pokazuje da je Hrvatska u razdoblju nakon 1971. (a naročito u post-Titovom razdoblju) bila potpuno ravnopravan politički faktor u Jugoslaviji.

U samoj Hrvatskoj, međutim, događaji iz 1971. stvorili su kod socijalizmu nesklone inteligencije, te u politički alternativnim grupama (sada ojačanim novom generacijom gubitnika) novi mit o ugroženosti hrvatstva u Jugoslaviji, te su ostavili potencijal za dublje političke podjele. Mitska interpretacija *Hrvatskog proljeća* naglašavala je da je gotovo čitav hrvatski narod (barem onaj u Hrvatskoj) podržavao zahtjeve koje su tada isticali reformisti u partiji, te liberali i nacionalisti izvan nje.³⁵ U stvarnosti, kako pokazuje već spomenuti partijski izvještaj iz 1972., samo je 0.3 posto članova SKH bilo isključeno iz Partije zbog nacionalističkog djelovanja u prvih šest mjeseci nakon pada prethodnog rukovodstva. Također, tvorcima mita o *Hrvatskom proljeću* su intervenciju savezne države pripisivali više nekim “unitarističkim” i “velikosrpskim” grupama (naročito inzistirajući na većoj zastupljenosti Srba u hrvatskoj policiji i pravosuđu), nego samom Titu i većini u vodstvu SKH. Razdoblje nakon 1971. prikazivalo se

kao “olovno doba” hrvatske politike, gotovo kao okupaciju, sličnu sovjetskoj okupaciji Čehoslovačke (1968.). Da bi se jasnije označila paralela između čehoslovačkih i hrvatskih događaja, nastao je pojam *Hrvatsko proljeće* (iako se eskalacija reformističkih zahtjeva dogodila u kasnu jesen 1971, kad je na zagrebačkom sveučilištu organiziran studentski štrajk).

Na drugoj strani, hrvatska je politika nakon 1971. pokušavala pokazati da se radilo o opasnom nacionalizmu, pa je često i reformističke (prosocijalističke) zahtjeve smještala pod isti kišobran s radikalnijim, nacionalističkim traženjima. Da bi istakle da hrvatska inteligencija većinom podržava promjene nakon 1971., nove su vlasti nastojale na svoju stranu privući one pripadnike intelektualne elite koji su bili socijalistički orijentirani – a takvih u Hrvatskoj nije bilo malo. Zahvaljujući prije svega upornosti Stipe Šuvara, tadašnjeg predsjednika Republičkog komiteta za obrazovanje, nauku, fizičku i tehničku kulturu (1974–1982.), u tom je razdoblju izgrađeno više kapitalnih kulturalnih i obrazovnih objekata nego ikad ranije. Započele su akcije za izgradnju nove nacionalne i sveučilišne knjižnice, koja je dovršena tek početkom devedesetih. U Splitu je 1974. otvoren Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, a u Zadru Stalna izložba crkvene umjetnosti. Počeli su razgovori o formiranju Muzeja Mimara,

---

35 Da se radi o mitu, a ne o stvarnosti, pokazuje i činjenica da su glavni prvaci *Hrvatskog proljeća* prošli relativno loše na prvim slobodnim izborima, 1990. godine. Koalicija narodnog sporazuma, koju su vodili Savka Dabčević Kučar i Miko Tripalo, dobila je samo 15 posto glasova. Još je lošije prošla sama Savka Dabčević Kučar na predsjedničkim izborima 1992., kad je dobila samo 6 posto glasova. Drugi istaknuti *proljećar*, Dražen Budiša, dvaput je gubio predsjedničke izbore: 1992. je dobio 21.9 posto (protiv Franje Tuđmana), a 2000. je dobio 27.8 posto u prvom, i 44 posto u drugom krugu (protiv Stjepana Mesića).

koji je konačno i otvoren 1987. godine, nakon 13 godina pregovora s Antom Topićem Mimarom. U Splitu su 1979. održane Mediteranske igre, a krajem sedamdesetih je podignut i nacionalni sportski centar na Bjelolasici. U tom je razdoblju obnovljeno ili sagrađeno oko 700 osnovnih i srednjih škola, itd.³⁶ Taj se trend nastavio sve do 1990.

KRAJ SOCIJALIZMA U HRVATSKOJ

Iako razlozi kraha socijalizma i rata koji mu je u Hrvatskoj uslijedio nisu tema ovog teksta, ipak se mora postaviti pitanje (makar i na kraju): zašto je uopće došlo do tog kraha i u Hrvatskoj, u kojoj je ipak postignuta (kako se ovdje tvrdi) relativno učinkovita ravnoteža između ideoloških ciljeva i realnih političkih rješenja. Zašto je projekt socijalizma propao i u Hrvatskoj, gdje je ipak uspio ne samo prevladati najteža otvorena pitanja povijesnog naslijeđa (a naročito, naslijeđa koje je novoj hrvatskoj republici ostavila NDH), nego i potaći trendove modernizacije, te stabilizirati međuetničke odnose?

Hrvatska, naravno, nije bila izolirana od događaja i trendova u cijelom socijalističkom svijetu, pa se i na nju odnose objašnjenja za raspad socijalizma, koja su već ponuđena u mnogim tekstovima i knjigama koji se bave razlozima te tektonske (revolucionarne) “promjene paradigme” s kraja dvadesetog stoljeća. I Hrvatsku je pogodila ekonomska kriza, i ona se našla u novoj situaciji poremećene ravnoteže u međunarodnim odnosima, i u njoj je došlo do

krize upravljanja (nakon smrti Josipa Broza Tita, 1980., i Vladimira Bakarića, 1983.), i na nju se odnose zaključci o pojavi alternativnih ideologija (uključujući, u prvom redu, obnovu nacionalizma, pa i u onom njegovom radikalnom i nasilnom obliku koji korijen vuče iz ustaštva)... I za Hrvatsku vrijedi zaključak da se radilo o “državi koja je odumirala”, na način da je – iz ideoloških razloga – propustila uspostaviti i one prerogative efikasne, funkcionirajuće državnosti koji su joj bili povjereni općim trendom decentralizacije, koji je činio suštinu jugoslavenskog modela socijalizma.³⁷

Kraj socijalizma u Hrvatskoj ne može se objasniti izvan konteksta sloma socijalizma u Jugoslaviji i u cijeloj Istočnoj Evropi. Ovaj tekst, nadam se, objašnjava zašto je pritisak alternativnih ideologija i grupa koje su tražile promjene u Hrvatskoj bio slabiji nego u susjednim zemljama – Sloveniji i Srbiji, te slabiji nego u mnogim drugim socijalističkim zemljama (Poljskoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj i dr.). Također, on bi trebao ponuditi neke moguće odgovore onima koji pitaju: zašto je nacionalistička (i to često: autoritarno nacionalistička) struja odnijela prevagu nad liberalnom alternativnom, nakon sloma socijalizma, te kako je bilo moguće razbuktati privatne i obiteljske uspomene i pretvoriti ih u ‘službene diskurse’, a potom povezati u neke nove ‘nacionalne, post-socijalističke narative’? Taj proces, međutim, nije u Hrvatskoj bio ni tako jednoznačan, ni tako neizbježan kako danas sami nacio-

36 Za ove informacije sam zahvalan Stipi Šuvaru, koji ih je iznio u razgovoru koji smo imali 19. marta 2003.

37 Za šire objašnjenje moje pozicije glede razloga raspada Jugoslavije, vidi moju knjigu *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Zagreb/Beograd: Edicija Reč/Prometej, 2003.

nalisti, ali i mnogi drugi, tvrde. Unatoč tome što je krajem 1989. i početkom 1990. (a naročito nakon raspada Saveza komunista Jugoslavije na njegovom 14. izvanrednom kongresu), prihvatila da stara paradigma više ne može opstati, politička elita – a i veliki dio javnog mnijenja u tadašnjoj Hrvatskoj – nije automatski postala ‘nacionalistička’ ili ‘secesionistička’. To se dogodilo tek pod utjecajem radikalizacije, do koje je došlo iz niza unutrašnjih i vanjskopoličkih razloga. Radikalizacija političkog prostora u trenutku izbora nije bila ni iz daleka takva da bi sama zamjena socijalističke paradigme nekom drugom, višestranačkom, *morala* voditi u neki međuetnički obračun ili rat. Da je do toga ipak došlo, to je odgovornost prije svega onih političara koji su Hrvatsku – i njoj susjedne republike: Srbiju, Sloveniju i Bosnu i Hercegovinu – vodili od samih izbora do trenutka započinjanja općeg rata, dakle u ljeto 1991. Ta godina: od travnja 1990. do kolovoza 1991., mora biti predmet ozbiljnog istraživanja, za kojeg u ovom tekstu nema prostora.

U trenutku kad se odlučila za promjene, odnosno za višestranačke izbore, tadašnja je hrvatska politička elita to učinila jer je bila sigurna da će dobiti (a ne izgubiti) prve višestranačke izbore, koje je (upravo zbog tog razloga) sazvala na brzinu, i uz izborni zakon koji je bio stvoren da bi povećao prednost SKH-SDP u odnosu na njegove glavne konkurente. Kao što je, obrazlažući razloge uvođenja višepartijskog sistema u Hrvatskoj objasnio tadašnji glavni ideolog SKH-SDP Celestin Sardelić, višestranački sistem bio viđen kao “sredstvo dehege-

moniziranja, a ne hegemoniziranja nacionalne zajednice”. U govoru na 26. sjednici CK SKH, Sardelić je rekao da se politički pluralizam “pojavljuje kao prepreka nastanku jedinstvenih nacionalnih programa i masovnih nacionalnih pokreta”.³⁸ Sve se to događalo, ne treba zaboraviti, u kontekstu raspada SKJ, koji se nije dogodio primarno zbog nečega što jest ili nije urađeno u samoj Hrvatskoj, nego uglavnom zbog sukoba između slovenskog i srpskog partijskog vodstva. Hrvatska je Partija ostala do kraja vjerna samom SKJ i djelovala je kao snaga kompromisa, a ne razdora u njemu.

Istovremeno, javno mnijenje je u Hrvatskoj čak i pred same izbore bilo skeptično prema revolucionarnim, potpunim promjenama – iako je (sasvim prirodno nakon tako dugog perioda) bilo zasićeno vladavinom SKH, a naročito nejasnoćama, nedostatkom karizme i suviše kompromiserskom politikom njegova vodstva u odnosu na glavne jugoslavenske probleme. ‘Hrvatska šutnja’ – koju je tadašnje vodstvo smislilo kao odgovor na buku i galamu u ostalim krajevima Jugoslavije – iritirala je mnoge Hrvate, koji su se osjećali nezaštićeni i neadekvatno predstavljeni. Sada već višegodišnja paraliza političkog i državnog aparata te ‘države koja je odumirala’ nije ni izdaleka mogla odgovoriti na izazove alternativnih ideologija. U prosincu 1989., prema istraživanjima javnog mnijenja koje sam (na čelu tadašnje istraživačke ekipe tjednika *Danas*) proveo u dva hrvatska grada – Zagrebu i Osijeku – većina (77 posto u Zagrebu, i 67 posto u Osijeku) bila je za uvođenje višestranačja. To se odnosi čak i na većinu

---

38 *Start*, br. 536, 22. jul 1989.

članova SKH, koji su – naročito nakon dramatičnih događaja u cijeloj istočnoj Evropi – tražili novu legitimacijsku osnovu.³⁹

Uvođenje višestranačja, međutim, nije nužno značilo i želju da se raskine sa svakom Jugoslavijom. U martu 1990, neposredno pred izbore, preko 90 posto ispitanika u Kninu i Karlovcu, te 79 posto u Varaždinu smatralo je da bi Jugoslavija trebala opstati, a samo je mali broj građana (7 posto u Kninu, 8 posto u Karlovcu i 18 posto u Varaždinu) držao da su odnosi u Jugoslaviji toliko poremećeni da zajednički život više nije moguć. Iako je izgledalo malo vjerovatno da bi Jugoslavija mogla preživjeti raspad ideologije na kojoj se temeljila njena politička struktura, to nije značilo da je većina građana zapravo htjela da se ona raspadne. O tome su morali voditi računa čak i nacionalistički vođe, od kojih nijedan nije izašao na izbore s jasnim programom otcjepljenja Hrvatske od Jugoslavije. U intervjuu koji je odmah nakon objave izbornih rezultata dao *Danasu*, Franjo Tuđman je to i potvrdio – vrlo eksplicitno: “Da se razumjemo, ja ne kažem da je kraj svake Jugoslavije. Ja samo kažem da je to kraj jugoslavenstva kao obaveznog bratstva kojem treba robovati i da je to kraj održavanja Jugoslavije pod svaku cijenu.” Tuđman je tada rješenje vidio u konfederaciji, pa je rekao i da “između onoga što zagovara slovenska politika i onoga za što se zalaže HDZ nema bitne razlike”, te da se buduće uređenje vidi u “suživotu suverenih naroda koji će se dogovoriti što im je zajedničko i kako će ubuduće organizirati svoj život”.⁴⁰

Franjo Tuđman, predsjednik HDZ-a, dobio je izbore zagovarajući konfederalno preuređenje Jugoslavije, a ne nezavisnost. To je bilo sasvim u skladu s tada prevladavajućim raspoloženjem javnosti u Hrvatskoj. Da je konfederacija bila najpoželjnija opcija, pokazuje i istraživanje koje smo proveli (19–21. marta 1990.) i objavili (3. i 10. travnja 1990.) neposredno pred izbore, također u *Danasu*. Prema tom istraživanju – provedenom u Zagrebu, Rijeci i Splitu, konfederacija je bila najpoželjnija opcija za 52 posto ispitanika u Zagrebu, 48 posto u Rijeci i 47 posto u Splitu. Na drugo mjesto po poželjnosti ne dolazi hrvatska samostalnost, nego – očuvanje federalizma, što podržava 37 posto ispitanika u Rijeci, 27 posto u Splitu i 24 posto u Zagrebu. Za samostalnost je u tom trenutku bilo 25 posto ispitanika u Zagrebu, 26 posto u Splitu i 13 posto ispitanika u Rijeci. Dakle, moglo bi se reći da je čak i u trenutku izbora Hrvatska zapravo odbacivala opciju pune državne samostalnosti. Također, moglo bi se možda postaviti i hrabru hipotezu: da su, glasajući za promjene, hrvatski glasači zapravo htjeli onakve promjene koje bi bile u skladu s općim trendom dotadašnje decentralizacije Jugoslavije, te bi učinile korak dalje u istom smjeru, a ne neki radikalni rez u odnosu na prošlost. Nove ljude – to da, nove partije – da, ali ne nužno i one koji zagovaraju radikalni raskid s Jugoslavijom, nego omogućavaju daljnje korake u (generalno uzevši) istom smjeru. U tom je smislu HDZ-u od koristi bilo to što su četiri glavna političara bili nekada-

---

39 *Danas*, br. 410, 26. prosinca 1989.

40 *Danas*, 1. maj 1990.

šnji partizani i komunisti, koji su u međuvremenu postali disidenti: Franjo Tuđman, Josip Manolić, Josip Boljkovac i Stjepan Mesić. Tek se kasnije u tu strukturu snažno probijaju ljudi iz inozemstva, sa snažnijim proustaškim profilom: ponajprije Gojko Šušak. Otpor radikalnim promjenama vidi se još više u slučaju etničkih Srba, koji su uglavnom glasali za SKH, a ne za radikalniju Srpsku demokratsku stranku. Tek je kasnije, u fazi namjerne radikalizacije političkih pozicija, SDS uspio najprije potisnuti kompromisu sklonog Jovana Raškovića, a potom organizirati mini-udare na ona općinska politička vodstva koja su bila za politiku kompromisa, sve dok nije postigao punu kontrolu nad svim općinama sa većinskim srpskim stanovništvom.

94 I izborni rezultati daju razloga za skeptičnost prema tvrdnji da je Hrvatska već 1990. bila opredijeljena za nezavisnost. HDZ je dobio 42 posto glasova, a SKH-SDP 35 posto. No, zahvaljujući izbornom sustavu, koji je (temeljem krive procjene o sigurnoj pobjedi) promovirao sam SKH-SDP, HDZ-u je pripala većina mandata: 205 od 351. SDP je dobio 107 mandata, a centristička Koalicija narodnog sporazuma, koja je osvojila oko 15 posto glasova – samo 21 mandat. Pa ipak, čak i među onima koji su glasali za HDZ, samo 54 posto je bilo tada za istupanje iz Jugoslavije,⁴¹ a isto toliki postotak je podržavao promjene granica Republike, i to tako što bi one morale proširiti Hrvatsku da u nju uđu njene “etničke, prirodne i povijesne teritorije”. Ti podaci iz ispitivanja javnog mnijenja, koje smo obavili neposredno

pred izbore 1990., pokazuju da je vjerojatno tek oko 25 posto svih hrvatskih državljana u trenutku izbora 1990. bilo za punu državnu nezavisnost Hrvatske. Nažalost, daljnji događaji i u Hrvatskoj i izvan nje, išli su naruku toj radikalnoj opciji, koja je s vremenom počela diktirati državnu politiku. Radikali u okviru HDZ-a, pomognuti i financirani od najradikalnijih političkih emigranata kojima je sada omogućeno da se vrate u Hrvatsku, uskoro su prevagnuli, te učinili sve da izmijene javno mnijenje i uvjere ga u nužnost državne samostalnosti. Najprije su pod svoju punu kontrolu stavili važne medije – u prvom redu Hrvatsku televiziju, nacionalni radio i mnoge lokalne radio stanice – a potom i obrazovne institucije, državnu administraciju i aparat sile i poretka. Gdje ta promjena nije išla dobrovoljno, išla je uz upotrebu sile i zastrašivanja. Za daljnju radikalizaciju im je bio potreban ratni sukob, kojim bi pokazali da nikakav kompromis nije više moguć. Također, bilo je potrebno pretvaranje ‘Drugoga’ u ‘Neprijatelja’, kako bi se ‘dokazalo’ da se s ‘Drugim’ ne može biti ni susjed. U stvaranju tog ratnog sukoba, lako su našli partnere i u samoj Hrvatskoj (među onim radikalnim Srbima koji nisu okolišali da izvrše mini-udare na općinska rukovodstva u krajevima sa srpskom većinom, kako bi umjesto izabranih umjerenih političara postavili svoje favorite), i izvan Hrvatske (prije svega među ekstremnim snagama u Srbiji). Tek kad su započeli sukobi u samoj Hrvatskoj, te kad je Slovenija izglasala nezavisnost, hrvatsko javno mnijenje okreće se prema toj radikalnoj opciji i počinje favorizirati punu

---

41 *Danas*, 10. travnja 1990.

nezavisnost. No, to je već tema za jedan drugi tekst.

Ovdje ostaje samo da zaključimo da je i u Hrvatskoj raspad socijalizma otvorio vrata radikalnim alternativnim ideologijama i omogućio im da – čak i kad su bile podržane od strane manjine – konsolidiraju svoju vlast i koriste je za radikalizaciju političkog prostora.

Iz razloga koji su već objašnjeni u ovom tekstu, slom socijalističkog narativa “okrenuto-sti prema budućnosti”, a naročito nestanak retorike o ravnopravnosti naroda – fundamentalno je destabilizirao unutrašnje odnose u Hrvatskoj, te doprinio etničkom rascjepu. Kolaps državnih struktura (koje su se temeljile na ideologiji, pa su postale i žrtvom pada te ideologije), omogućio je relativno neometan prodor svih, pa i ekstremnih alternativa socijalizmu. Neoustaška retorika ne samo da nije više bila kažnjiva nego je dobila pravo javnosti – uključujući i državne medije. Nacionalizam koji je Hrvatsku zapljuskivao izvana, dolijevao je ulje na vatru latentno prisutnih “domaćih” nacionalizama. Uvođenje liberalnih elemenata – a naročito nove metode odlučivanja, brojanjem glasova na redovitim izborima – u kombinaciji s nacionalističkim programima novonastalih političkih stranaka, stvorilo je strahove od “majorizacije”, odnosno nadglasavanja. Proizvodnja straha, neizvjesnosti i panike bila je već krajem osamdesetih jedna od najproduktivnijih grana političke industrije – a dolaskom nacionalista na vlast, ona je dobila novi zamah i državnu zaštitu. Manjine u Hrvatskoj – a naročito Srbi – uplašile su se da će ne samo izgubiti ravnopravnost i status, nego i da će biti na fizičkom udaru, ili da će se čak “ponoviti 1941.”

Hrvati nisu htjeli biti manjina u Jugoslaviji, kao što ni Srbi nisu htjeli biti manjina u Hrvatskoj. Ta je logika prodirala i na niže razine – u općine ili čak i sela: većinski hrvatsko selo nije htjelo da mu se “komanduje” iz Knina, kao što ni Knin nije htio da mu se “komanduje” iz Zagreba. S jedne strane, ta logika je bila sasvim razumljiva u okolnostima promoviranja demokracije i slobode: zašto bi itko pristao da mu se “komanduje” bilo od kuda? Na drugoj strani, međutim, ona je imala i nacionalni, odnosno separatistički potencijal, jer su se i jedni i drugi vodili načelom: “bolje je biti većina u manjoj državi, nego manjina u većoj”. To je vodilo u beskrajna usitnjavanja i proglašavanja “država u državi”. Također, ta je logika inspirirala i politiku “stvaranja većina” tamo gdje one nisu postojale – ako treba i prisiljavanjem drugih da se iseles kako bi omogućili etničku homogenizaciju onih prostora koji su bili etnički nehomogeni. Koliko god nasilje koje je stvoreno s vrha i planski bilo iznenađenje za suvremenu Evropu, ne treba zaboraviti da u novim okolnostima, u kojima je postalo važno koliko tko ima glasača, te kad je u Evropi obnovljeno načelo “nacionalnog samoopredjeljenja”, pa čak i kad/ako to znači promjenu granica ili čak i nestanak pojedinih država – takvi zahtjevi zapravo nisu bili baš toliko “izvan vremena i prostora”. Jednom kad je postalo moguće da neke države nestanu (a prva od njih je nestala Njemačka Demokratska Republika) – otvorila su se vrata nestanku i drugih država, te nastanku novih, i to na istom principu: “prava” naroda na samoodređenje. Ono što je bilo sasvim izvan duha vremena i evropskog prostora jest, međutim, upotreba sile da bi se postigli politički ciljevi – i

to ne male sile, koju je uz to usmjeravala i organizirala radikalna ideologija, za koju je moderna Evropa vjerovala da se više (u tom obliku) ne može obnoviti. Ta je ideologija uključivala i reviziju događaja iz Drugog svjetskog rata općenito, a naročito onih vezanih za NDH i poslijeratno razdoblje. Historijski revizionizam je dodatno uplašio manjine, a naročito hrvatske Srbe, kod kojih su (baš kao i kod Hrvata) alternativni narativi o tome što se zapravo dogodilo u tom ratu preživjeli u privatnoj i polujavnoj sferi. Strah od 'povratka na staro' stvorio je želju za zaštitom i 'obranom', a često i za 'preventivnim akcijama', koje su zapravo značile i samoizolaciju (barikadama u odnosu na većinski hrvatske krajeve) i agresiju prema pripadnicima manjina (ponajprije: hrvatske) u selima i gradovima sa srpskom etničkom većinom...

96

Iako ratovi iz devedesetih nisu bili replika Drugog svjetskog rata (nije bilo vanjske okupacije, a ni multinacionalne alternative, kao što je bio partizanski pokret pod vodstvom Josipa Broza Tita), slušajući retoriku ekstremnih nacionalista koji su držali vlast moglo se pomisliti da se vrijeme vratilo pedeset godina unazad. I posljedice su bile gotovo jednako tragične, naročito u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. U Hrvatskoj je poginulo oko 12 tisuća ljudi, a bilo je oko 500 tisuća izbjeglica i prognanika: najprije većinom Hrvata istjeranih iz srpskih područja, a potom (nakon 1995.) većinom Srba istjeranih iz svojih domova. Hrvatska i danas osjeća političke, ekonomske i druge posljedice tog sukoba – iako je prošlo već više od desetljeća od njegova kraja. Još su gore posljedice u Bosni i Hercegovini, gdje je poginulo oko 100 tisuća ljudi, a oko dva milijuna je raseljeno. U

svoje se domove, prema posljednjim procjenama Visokog komesarijata za izbjeglice (UNHCR-a) vratilo nešto više od milijun ljudi, ali taj je povratak često samo formalan, da bi se dobio pasoš ili ostvarila vlasnička prava – dok je stvarni fizički (a naročito "održiv") povratak daleko manji. Posljedice još uvijek osjeća i Srbija, u kojoj i danas živi više od pola milijuna izbjeglica – uglavnom iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine – te prognanika s Kosova. Ni danas Srbija nije uspjela dovršiti proces definiranja svojih granica, kao ni proces redefiniranja svog političkog i nacionalnog identiteta. Organizirani kriminal (u kome se jedinom, izgleda, zadržalo načelo suradnje bez obzira na etničke i državne granice), drastično usporena ekonomija, ograničeni i nadzirani suverenitet, pljačka imovine koja je izgrađena kao "društvena" (odnosno: narodna – često i fizičkim radom radnika i dobrovoljnih omladinskih brigada), arogantni, naredbodavni i ponižavajući odnos međunarodne zajednice (ili njenih glavnih predstavnika), te stvaranje golemih klasnih razlika, često uz potpuno obespravljanje radništva i siromašnih slojeva stanovništva – sve su te stvari karakterizirale postjugoslavenske zemlje u desetljeću nakon kraja sukoba. Čak ni Slovenija – u kojoj je liberalna struja bila jača nego u drugim krajevima – nije izbjegla podijeliti s ostalima neke od tih osobina: njen odnos prema manjinama (romskoj i južnoslavenskim) predmet je opravdane kritike drugih zemalja članica Evropske unije. Manjine su, općenito uzevši, najviše stradale nakon raspada socijalizma i Jugoslavije. Naročito je to slučaj u Hrvatskoj, gdje je i ovaj rat stvorio daljnju homogenizaciju etničkog sastava, a dijelom i dalj-

nju ideološku homogenizaciju – doduše, sada na novim temeljima.⁴²

Sa stanovišta onog što mu je prethodilo, a i onoga što mu je neposredno slijedilo (tj. sve do 2000.), socijalističko razdoblje – a naročito ono nakon donošenja Ustava iz 1974. pa sve do promjene političkog smjera u Srbiji i Sloveniji, 1986. – bilo je najuspješnije razdoblje hrvatske politike u 20. stoljeću. Hrvatska je djelovala u okvirima Jugoslavije, u kojoj joj je priznata veća autonomija nego ikad ranije, i na čiju je politiku imala golem utjecaj. Bio je to period stabilnosti i ekonomskog, političkog i kulturalnog progresa. Hrvatsko-srpski odnosi stabilizirani su, nakon uznemirenja iz razdoblja 1966.–1971., a Drugi svjetski rat (i njegove traume) činile su se definitivno nadvladanimi. Hrvatska je vlast nastojala pokazati da brine o hrvatskim interesima, pa je povećala investicijski ciklus, razvila turizam i pomogla razvoj slabije razvijenih krajeva. U tome je imala Titovu osobnu podršku, a nakon Titove smrti (sve do samog kraja, tj. do 14. kongresa SKJ, 1990. godine) i razumijevanje i podršku drugih republika i pokrajina. Hrvatski su političari zauzimali najviše funkcije u zemlji, uključujući i one na koje su dolazili izborima, u konkurenciji s

drugim članovima političke elite. Primjer za to je pozicija predsjednika savezne vlade, koju su hrvatski političari držali u najvećem dijelu osamdesetih godina: najprije u личности Milke Planinc (1982.–1986.), a potom i Ante Markovića (1989.–1991.). Istodobno, u Hrvatskoj je prvi puta Srbin postao predsjednik Predsjedništva Republike (Milutin Baltić, 1983.–1984.), a potom i predsjednik Predsjedništva CK SK Hrvatske (Stanko Stojčević, 1986.–1989.). Situacija nije bila idealna: ekonomska, politička i ideološka kriza ozbiljno su potresali sve dijelove Jugoslavije, pa i Hrvatsku. Pa ipak, čini se da je Hrvatska duže od drugih (primjerice, duže od Kosova, Srbije i Slovenije) bila “strpljiva”, uporno promovirajući potrebu da se zadrži politički kurs definiran Ustavom iz 1974.⁴³ Ona je u tom smislu bila “konzervativna”. Ali, ono što se dogodilo nakon prvih višestranačkih izbora – odnosno nakon kraja socijalističkog razdoblja u Hrvatskoj – opravdava da se postavi pitanje: nije li takva oprezna, a ponekad i konzervativna, politika hrvatskih komunističara bila razumljiva, ako već ne i opravdana, s obzirom na potencijalnu eksplozivnost međunarodnih odnosa i povijesno-ideoloških podjela koje su (iako potisnute) opstale u “podze-

---

42 Primjer te homogenizacije jest gotovo unisono prihvaćanje mita o Domovinskom ratu, bez ikakve stvarne mogućnosti da ga se dovede u pitanje ili o njemu kritički raspravlja u javnom prostoru. U tom smislu, suvremena Hrvatska čini sličnu pogrešku koju je nekad činila Jugoslavija u odnosu na interpretaciju partizanskog doba. Slavljenje ratništva i ratničkih pobjeda događa se po sličnim matricama kao i ranije slavljenje partizanstva ili (u Srbiji) solunštva. Kritički diskurs je rijedak, još uvijek riskantan po njegove tvorce i autore, i ograničen na privatne ili potpuno vansistemske sfere i medije. Djelomični izuzetak vrijedan spomena je *Feral Tribune*.

43 I kasnije hrvatske vlasti – uključujući čak i onu pod Franjom Tuđmanom – često su isticala taj ustav, kao pravni temelj na kojem je kasnije, 25. lipnja 1991., proglašena puna državna samostalnost Hrvatske. Na tome naročito inzistiraju hrvatske vlasti nakon 2000.

mlju”, iz kojeg su isplivale na površinu upravo s padom socijalizma? Raspad Hrvatske po nacionalnoj liniji nakon pada socijalizma, te rat koji je slijedio, pokazao je svu tragičnost učinaka nacionalističkih (a naročito neofašističkih) koncepcija – a time je, zapravo, bar dijelom ‘rehabilitirao’ socijalističku alternativu, koja je zemlju uspjela stabilizirati i razvijati kroz značajan period od 45 godina. Svojom orijentacijom na gotovo neograničenu decentralizaciju, socijalistički je sustav bio vjerojatno naivan, a stvorio je i pretpostavke za anarhiju i kaos. Nacionalizam je bio odgovor onih snaga koje su htjele da se “uvede reda”, i to “hrvatskog reda”, ako treba – i s “hrvatskom puškom na hrvatskom ramenu”. Iako sam po sebi nije bio ni presnažan, ni dominantan, on je na vlast došao u konfuziji općeg raspada ideologije i politike koja je dominirala od 1945. do 1990., a potom se konsolidirao proizvodnjom straha, te koristeći se tehnologijom “spojenih (nacionalističkih) posuda”. Politički lideri u zadnjoj generaciji socijalizma nisu bili politički vješti, a možda ni dorasli izazovima trenutka. Ali, i da su bili najvještiji, teško da bi Hrvatsku mogli pretvoriti u izuzetak, jednom kad su se socijalistički poreci u susjedstvu počeli raspadati jedan za drugim. No, kad se s ove distance od skoro dvadeset godina od njegova kraja, pod socijalističko razdoblje u Hrvatskoj podvuče crta, ocjena tog razdoblja bit će korektna samo ako mu – uz nedvojbene neuspjehe – prizna i goleme uspjehe.